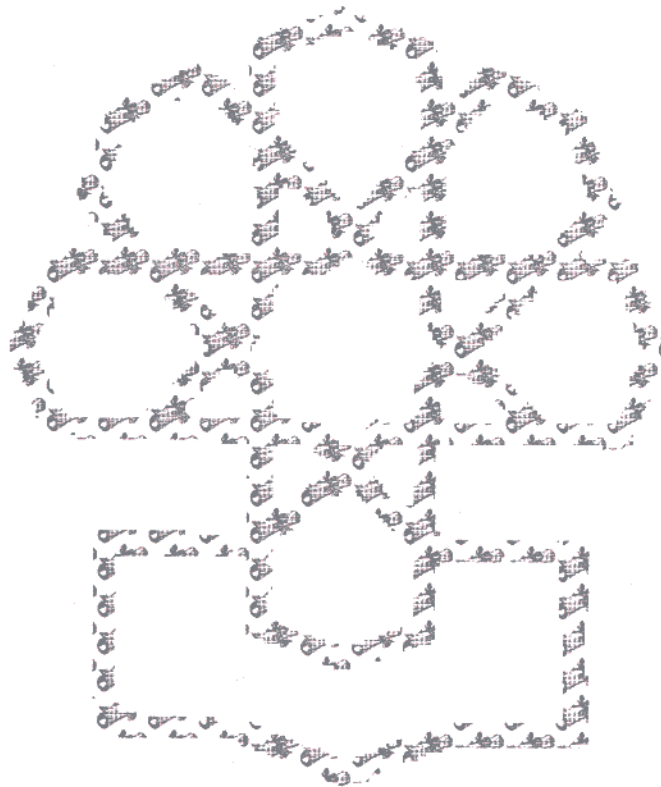

بررسی عوامل تأثیرگذار منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای بر روابط ایران و پاکستان

معاونت پژوهشی

تیر ۱۳۷۶

کار: دفتر بررسی‌های سیاسی و اجتماعی

این گزارش بنا به تقاضای آقای سید محمود علوی نماینده

محترم مجلس شورای اسلامی تهیه و تدوین شده است.

کد گزارش: ۱۴۰۲۵۵۲

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی

کتابخانه و واحد اسناد و اطلاع‌رسانی فارابی

شماره: ۴۵۹۷

تاریخ: ۷۲/۵/۲

بررسی عوامل تأثیرگذار منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای بر روابط ایران و پاکستان

کد گزارش: ۱۴۰۲۵۵۲

فهرست مطالب

۲	چکیده
۵	مقدمه
۵	فصل اول- بررسی اوضاع جغرافیایی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی پاکستان
۵	وضعیت جغرافیایی
۶	جمعیت
۶	اقوام و نژادها
۶	زبان و فرهنگ
۷	مذهب
۷	تاریخچه تأسیس پاکستان
۸	اهمیت استراتژیک پاکستان در منطقه
۸	وضعیت حکومتی پاکستان
۱۱	وضعیت ایالات پاکستان
۱۲	وضعیت شیعیان پاکستان
۱۲	وضعیت اقلیت‌های پاکستان
۱۵	اهمیت روابط با کشورهای اسلامی
۱۶	همکاری‌های منطقه‌ای
۱۷	فصل سوم: بررسی سیاست خارجی پاکستان
۱۷	عوامل مؤثر در سیاست خارجی پاکستان
۱۸	نقش ارتش پاکستان در تحولات سیاسی پاکستان
۱۹	فصل چهارم: بررسی نقش عوامل تأثیرگذار بر روابط ایران و پاکستان
۱۹	الف- روابط پاکستان با آمریکا
۲۱	ب- روابط پاکستان با روسیه
۲۱	ج- روابط پاکستان با عربستان
۲۲	د- روابط پاکستان با چین
۲۲	هـ- روابط پاکستان با هند
۲۵	و- روابط پاکستان با افغانستان
۲۸	ز- نقش اکو بر روابط ایران و پاکستان
۲۸	فصل پنجم: بررسی روابط پاکستان با ایران
۲۸	بررسی خطوط اصلی سیاست خارجی پاکستان در رابطه با ایران
۲۹	الف- روابط سیاسی
۳۳	ب- روابط اقتصادی و بازرگانی ایران و پاکستان
۳۷	ج- روابط ایران و پاکستان از لحاظ امنیتی و نظامی
۳۹	د- روابط فرهنگی ایران و پاکستان
۳۹	فصل ششم: بررسی عوامل بازدارنده روابط ایران و پاکستان
۳۹	الف- عامل بازدارنده توسعه روابط دوجانبه
۳۹	ب- عامل بازدارنده توسعه روابط چندجانبه
۴۱	ج- عامل بازدارنده توسعه روابط در سطح جهان
۴۲	نتیجه
۴۳	منابع و مأخذ

* پاکستان در جنوب آسیا واقع شده است. این کشور از شمال و شمال غربی به چین و افغانستان، از شرق به هندوستان، از مغرب به ایران و افغانستان و از جنوب به دریای عمان، بحر عرب و اقیانوس هند محدود است.

* مردم پاکستان عمدتاً از نژاد پنجابی، سندی، پشتو، اردو و بلوچی می‌باشند و تقسیمات کشوری نیز کم و بیش منطبق با تقسیمات نژادی است. اردو زبان ملی پاکستان است و نقش مهمی را در ایجاد ارتباط بین اقوام مختلف در این کشور ایفا می‌نماید. نرخ سواد در پاکستان حدود ۳۶ درصد است. ۹۸ درصد مردم این کشور مسلمان هستند که اکثریت آن را اهل تسنن تشکیل می‌دهند.

* جمهوری اسلامی پاکستان در ۱۴ اوت ۱۹۴۷ به دنبال مبارزات طولانی و خستگی ناپذیر مسلمانان به رهبری «مهاتما گاندی» و دیگر رهبران ضد استعماری استقلال خود را به دست آورد.

* بر اساس قانون اساسی پاکستان، حکومت این کشور جمهوری اسلامی بوده و مشتمل بر دو مجلس ملی و سنا می‌باشد. قوه مجریه نیز تحت ریاست نخست وزیر

ستان با جمعیتش در حدود ۱۳۸ میلیون نفر و درآمد سرانه حدود ۴۰۰ دلار کشورهای در حال توسعه جهان محسوب می‌شود. این کشور بیش از صد درصد درآمد خود را از بخش‌های کشاورزی و صنایع نساجی تأمین می‌کند.

پاکستان به طور عمده به تکنولوژی وارداتی از کشورهای پیشرفته صنعتی هستند و به همین جهت مصرف بالای انرژی، عدم برخورداری از نیروی کار نیاز به ایجاد شبکه وسیع توزیع، از مشکلات صنعت این کشور است.

دو کشور ایران و پاکستان در سیستم بین‌المللی از کشورهای در حال و اسلامی می‌باشند، می‌توانند در جهت دستیابی به هدف‌های خود همکاری را در تمام زمینه‌ها در روابط دو جانبه، منطقه‌ای و جهانی داشته باشند.

بسیار ژئوپلیتیکی پاکستان از نظر ایران به خاطر مجاورت و همسایگی با ایران، رفتن بین ایران و هند، قرار گرفتن بین ایران و چین و همچنین داشتن مرز با افغانستان است.

بررسی سیاست خارجی پاکستان در هر دوره باید رابطه نهادها و سیاست‌هایی مانند ارتش، ریاست جمهوری، مجلس، نخست‌وزیر، احزاب و مذهب را در نظام سیاسی این کشور به طور دقیق مورد توجه قرار داد.

* بدون آن که ذکر از نقش ارتش در قانون اساسی به عمل آمده باشد این نهاد همیشه نقش خود را ایفا نموده است. اعتقاد ارتش بر این است که «ذوالفقار علی بوتو» در تجزیه پاکستان سهم مهمی را ایفا کرده است و به همین دلیل نسبت به این خانواده با احساس عدم اطمینان می‌نگرد.

* برای بررسی دقیق روابط ایران و پاکستان باید نقش عوامل تأثیرگذار بر روابط دو کشور مانند روابط پاکستان با کشورهایمانند شوراهایی آمریکا، روسیه، چین، هند و غیره را مدنظر قرار داد.

* بررسی سیاست خارجی پاکستان نشان می‌دهد که این کشور روابط خارجی خود را در سه سطح مختلف دوجانبه، منطقه‌ای و جهانی با ایران تنظیم کرده است. در سطح روابط دو جانبه با ایران یک کشور دوست، در سطح چند جانبه منطقه‌ای یک رفیق نیمه راه و در سطح بین‌الملل یک چهره نقابدار است. عوامل عمده فرایند تصمیم‌گیری در سیاست خارجی پاکستان در بسیاری از موارد ثابت و قابل توجه است.

* در قبال جنگ تحمیلی، پاکستان موضع بی‌طرفی اتخاذ نمود و خواهان خاتمه جنگ بود اما این کشور با دادن رأی ممتنع به قطعنامه ۵۴۰ شورای امنیت مبنی بر آزادی کشتیرانی در خلیج فارس و رأی مثبت به محکومیت ایران به خاطر حمله به کشتی‌های بی‌طرف، عملاً علیه ایران موضع‌گیری کرد.

* روابط سنتی دوستانه دو کشور در حال حاضر تحت الشعاع سیاست خارجی پاکستان در قبال افغانستان و حمایت این کشور از طالبان و رقابت برای عبور دادن خط ترانزیت آسیای میانه از پاکستان و افغانستان قرار گرفته است که با سیاست‌های ایران منافات دارد.

* روابط پارلمانی دو کشور در سال ۱۳۷۵ از گسترش خوبی برخوردار بود در همین زمینه باید به سفر رئیس مجلس ملی پاکستان به تهران و سفر یک هیئت پارلمانی از سوی ایران به سرپرستی آقای دکتر لاریجانی به اسلام‌آباد اشاره کرد که در طی آن چارچوب همکاری مجالس دو کشور، پس از کنفرانس بین‌المجالس مورد بررسی قرار گرفت. همچنین در سال ۱۳۷۶ آقای رفسنجانی رئیس جمهوری اسلامی ایران در حاشیه اجلاس سران گروه هشت و همچنین در اجلاس سران کنفرانس اسلامی با «نواز شریف» نخست‌وزیر پاکستان دیدار و مذاکره نمود. علاوه بر آن در خرداد ماه ۱۳۷۶ نیز نخست‌وزیر پاکستان به تهران سفر نمود و درباره توسعه و تحکیم روابط فی‌مابین و به‌ویژه در مورد مسئله افغانستان با مسئولان ایران مذاکره کرد.

* میزان مبادلات تجاری دو کشور در طول سال مالی ۱۹۹۵-۱۹۹۶، ۲۸۵ میلیون

دلار بود که نسبت به سال قبل از آن افزایش قابل توجهی را نشان می‌دهد. میزان صادرات ایران به پاکستان در دوره فوق‌الذکر، ۱۷۰ میلیون دلار شامل ۱۲۵ میلیون دلار نفت و واردات ایران از پاکستان در همین دوره، ۱۱۵ میلیون دلار می‌باشد این حجم صادراتی پاکستان بدون احتساب صادرات غیرمستقیم این کشور به ایران از طریق مراکز دیگر به‌ویژه امیرنشین دویی می‌باشد. حجم صادرات غیرمستقیم پاکستان به ایران بیش از ۵۰ میلیون دلار می‌باشد. لیکن در چهار ماهه نخست سال مالی ۱۹۹۶-۱۹۹۷ میزان واردات پاکستان به یکباره کاهش پیدا کرد ولی صادرات این کشور به ایران افزایش یافت.

* اهرم‌های فشار سازمان‌ها و دسته‌های سیاسی - مذهبی داخلی پاکستان بر دولت این کشور شاید تنها عامل بازدارنده توسعه روابط دوجانبه باشد عمده‌ترین این گروه‌ها که به شدت مخالف با توسعه روابط دو کشور است، گروه سپاه صحابه می‌باشد. این گروه عامل ترور مسئول خانه فرهنگ ایران در «لاهور» و «مولتان» است ایران در سطح منطقه‌ای و روابط چند جانبه با این کشور موانع بیشتری را پیش روی دارد. تأثیر هند در روابط چند جانبه ایران و پاکستان برجسته‌تر است. پاکستان در سطح جهانی نیز در برخی زمینه‌ها به عنوان یکی از کشورهای اقماری امریکا عمل می‌کند.

* منافع ملی دو کشور ایجاب می‌نماید که مشترکات سیاسی - اقتصادی خود را از چارچوب روابط دو جانبه خارج نموده و به سوی مسائل منطقه‌ای و جهانی توسعه دهند این مهم متضمن عزم و همت مسئولان عالی رتبه سیاسی - نظامی پاکستان و همچنین همسویی احزاب و گروه‌های ذی نفوذ با اراده سیاسی دولتمردان این کشور است.

سیاست خارجی ایران به لحاظ ساختارهای جغرافیایی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی و نیز گرایش‌های اعتقادی در بین کشورهای جهان حالتی ویژه دارد. براساس یکی از اصول قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، ایجاد و گسترش روابط با کشورهای اسلامی مورد تأکید قرار گرفته است. کشور پاکستان علاوه بر آن که شرایط نخست یعنی مسلمان بودن را دارا می‌باشد؛ از امتیاز همسایگی نیز برخوردار است. لذا کثرت مسلمانان در این کشور و تشابه دیدگاه‌های طرفین در قبال برخی از مسائل منطقه‌ای و جهانی اهمیت روابط با این کشور را بیش از پیش نمایان می‌سازد.

نگاهی به تاریخ روابط دو کشور در قبل و بعد از انقلاب اسلامی، حاکی از همفکری و معاضدت دو کشور در بسیاری از مسائل منطقه‌ای می‌باشد و این مهم ناشی از ریشه‌های تاریخی، مذهبی و علقه‌های فرهنگی و حسن نیت مسئولان سیاسی دو کشور به استمرار روابط دوستانه و نزدیک است. به طوری که از شواهد پیداست در این پنجاه سال روابط دو کشور، حتی موردی را نمی‌توان یافت که درگیری، جنگ و قطع روابط بین ایران و پاکستان حادث شده باشد. علی‌احوال این رابطه گاه‌آ دستخوش مسائل حاشیه‌ای و تحولات سیاسی نیز بوده است. اما چارچوب روابط دو کشور همچنان در مسیر منطقی و مسالمت‌آمیز پی‌ریزی شده است.

در گزارش حاضر، ضمن بررسی موقعیت ژئوپلتیکی و ژئواستراتژیکی کشور پاکستان، به تحلیلی پیرامون مسائل حکومتی و نقش ارتش در تحولات سیاسی این کشور پرداخته شده است. در ضمن، نقش عوامل تأثیرگذار منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای (مانند روابط پاکستان با آمریکا، هند، چین، افغانستان و...) بر روابط ایران و پاکستان در ابعاد سیاسی، اقتصادی، نظامی و فرهنگی به تصویر کشیده شده است.

فصل اول- بررسی اوضاع جغرافیایی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی پاکستان

وضعیت جغرافیایی

پاکستان با ۸۰۹/۹۴۳ کیلومتر مربع وسعت، در جنوب آسیا واقع شده است.^۱ این کشور از شمال و شمال غربی به چین و افغانستان، از شرق به هندوستان، از مغرب به ایران و افغانستان و از جنوب به دریای عمان، بحر رب و اقیانوس هند محدود است.

پاکستان دارای چهار ایالت می‌باشد که عبارت‌اند از: ایالت پنجاب (به مرکزیت لاهور)، ایالت سند (به مرکزیت کراچی)، ایالت سرحد (به مرکزیت پشاور)، ایالت بلوچستان (به مرکزیت کوئته).^۲ شهر کراچی مرکز بازرگانی، لاهور مرکز عشایری، اسلام‌آباد مرکز سیاسی و راولپندی مرکز نظامی پاکستان است. مرز مشترک پاکستان با ایران ۸۳۰ کیلومتر، با افغانستان ۲۴۶۶ کیلومتر، با هند ۲۰۲۸ کیلومتر و با چین ۵۲۳ کیلومتر می‌باشد.^۳

۱. گیتاشناسی، ۱۳۷۲.

۲. «مروری کلی بر وضعیت همسایگان ایران»، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، دفتر سیاست خارجی امور امنیتی و دفاعی، مهر ۱۳۷۵، ص ۵.

۳. «اهمیت روابط ایران و پاکستان»، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، دفتر سیاست خارجی، امور امنیتی و دفاعی، تیر ۱۳۷۴، ص ۳.

جمعیت

بر طبق آخرین آمار^۱ اعلام شده، جمعیت این کشور در حدود ۱۳۸ میلیون نفر می‌باشد.^۲ نرخ رشد این کشور در سال بیش از ۳ درصد می‌باشد. در واقع در هر ۲۲ سال، جمعیت پاکستان دو برابر می‌شود. مسئول سابق تنظیم برنامه خانواده در پاکستان می‌گوید: «اگر تدابیری جهت رفع این معضل بزرگ انجام نگیرد باید در سال ۲۰۲۰ برای ۳۰۰ میلیون جمعیت پاکستان آذوقه تهیه گردد».^۳

پنجاب پرجمعیت‌ترین ایالت پاکستان به حساب می‌آید که بیش از ۵۶ درصد جمعیت این کشور را در خود جای داده است و پس از آن سند با ۲۲/۶ درصد، سرحد با ۱۵/۷ درصد و بلوچستان با ۵/۷ درصد جمعیت قرار دارند.

اقوام و نژادها

مردم پاکستان عمدتاً از نژاد پنجابی (۶۶ درصد)، سندی (۱۳ درصد)، پشتو (۸/۵ درصد)، اردو (۷/۶ درصد) و بلوچی (۲/۵٪) می‌باشند و تقسیمات کشوری نیز کم و بیش منطبق با تقسیمات نژادی است.^۴ ایالت پنجاب که نیمی از جمعیت کشور را در خود جای داده است به طور سنتی خاستگاه زمامداران و رهبران سیاسی - نظامی کشور بوده است و به همین جهت نوعی رقابت و مخاصمه بین این ایالت و دیگر ایالات وجود دارد. مردم ایالت‌های دیگر همواره خود را تحت سلطه و استثمار پنجابی‌ها دانسته و در طول تاریخ پاکستان دشمنی ریشه‌داری بین پنجابی‌ها و مردم دیگر ایالات پدیدار گشته است.^۵ انحصار سمت‌های اداری و نظامی در ایالات دیگر به دست پنجابی‌ها و تفوق آنان از لحاظ اقتصادی بیش از پیش زمینه را برای بروز اختلافات و افزایش آن فراهم ساخته است.

زبان و فرهنگ

به چندین زبان در پاکستان تکلم می‌شود.^۶ «اردو» زبان ملی پاکستان است و نقش مهمی را در ایجاد ارتباط بین اقوام مختلف در این کشور ایفا می‌کند. زبان بلوچی در اغلب نقاط بلوچستان تکلم می‌شود. این زبان به علت قرابت جغرافیایی بلوچ‌ها با ایران بیش از هر زبان دیگر در پاکستان به زبان فارسی نزدیک است. از طرفی در پنجاب زبان پنجابی، در سند زبان سندی و در ایالت سرحد زبان پشتو رواج دارد. دیگر زبان‌های رایج در پاکستان عبارت‌اند از: کشمیری، گجراتی، فارسی و انگلیسی. آموزش ابتدایی و متوسطه به زبان اردو صورت می‌گیرد؛ اما زبان مورد استفاده در دانشگاه‌ها همچنان زبان انگلیسی است. همچنین زبان انگلیسی به طور رسمی در زمینه‌های تجاری، حقوقی و کارهای اداری مورد استفاده قرار می‌گیرد.^۷

نرخ سواد در پاکستان حدود ۳۶ درصد ذکر شده است که در میان مردان ۴۸ درصد و در میان زنان ۲۴ درصد است. به علاوه با توجه به اعتقاد مردم پاکستان به اسلام و پایبندی شدید آنها به اصول و عقاید دینی و سنت‌های گذشته تقریباً می‌توان گفت که غرب زدگی و پیروی از رسوم غربی کمتر در زندگی مردم پاکستان دیده می‌شود و حتی بسیاری از روشنفکران و متفکران پاکستانی تعهد شدیدی به مذهب دارند و از شیوه

۱. علی بابایی، بررسی روابط استراتژیک ایران و پاکستان، دیدگاه‌ها و تحلیل‌ها، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه، شماره ۱۰۲، تیر و مرداد ۱۳۷۵، ص ۵

۲. جمعیت این کشور در زمان استقلال ۳۲ میلیون نفر بود.

۳. فرانکفورتر آگمانیه، ۲۶ فوریه ۱۹۹۷.

۴. همان.

۵. «مروری کلی بر وضعیت همسایگان ایران»، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، دفتر سیاست خارجی، امور امنیتی و دفاعی، ص ۵.

۶. کیومرث امیری، فرهنگ و نظام آموزشی پاکستان، (تهران، انهدی، ۱۳۷۲).

۷. «مروری کلی بر وضعیت همسایگان ایران»، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، دفتر سیاست خارجی، امور امنیتی و دفاعی، ص ۶.

زندگی به شیوه غربی دوری می‌گزینند. به دلیل همین توجه به مذهب، عدم پذیرش توهین به مقدسات اسلامی یکی از خصوصیات برجسته مردم پاکستان به شمار می‌رود. به ویژه پس از انقلاب اسلامی ایران مشاهده می‌شود که یکی از پرطرفدارترین ملت‌های اسلامی که از فتوای تاریخی امام خمینی (ره) درباره مؤلف کتاب کفرآمیز آیات شیطانی حمایت کردند، پاکستانی‌ها بودند و به همین دلیل دولت‌ها در پاکستان نیز هرگز سعی نداشته و ندارند تا راه و روش غربی را به مردم کشورشان تحمیل کنند.^۱

مذهب

عملاً در بین طبقات مردم مسلمان پاکستان شاخه‌های مذهبی مختلف اسلامی به شرح زیر وجود دارد:

الف- مسلمانان اهل تسنن که اکثریت مردم پاکستان را تشکیل می‌دهند.

ب- مسلمانان شیعه مذهب که اقلیت مهمی را تشکیل می‌دهند و در سراسر پاکستان به طور متفرق زندگی می‌کنند (۲۵ درصد).

ج- پیروان فرقه اسماعیلیه که از طرفداران آقاخان محلاتی بوده و در سراسر کشور به طور پراکنده زندگی می‌کنند. صرف نظر از شعب پیرامون مذاهب اسلامی، اقلیت‌های مذهبی دیگر نیز در حدود ۲ درصد جمعیت کشور را تشکیل می‌دهند.^۲ اقلیت‌های مزبور عبارت‌اند از: هندوها، مسیحیان، بودایی و پارسیان.^۳

تاریخچه تأسیس پاکستان^۴

بیش از ۲۰۰ سال پیش کمپانی هند شرقی قدرت رسمی هندوستان را که در آن زمان شامل کشورهای هند، پاکستان و بنگلادش کنونی بود، به دست گرفت و این سلطه استعماری با سرکوبی و فشار تا زمان استقلال هند در سال ۱۹۴۷ میلادی ادامه یافت. در این سال مبارزات طولانی و خستگی‌ناپذیر مسلمانان و هندوها که به صورت جدی از سال‌ها پیش به رهبری «مهاتما گاندی» و دیگر رهبران ضد استعمار شروع شده بود، به نتیجه رسید و هندوستان استقلال خود را به دست آورد.

استعمار انگلیس قبل از واگذاری استقلال هندوستان با ایجاد درگیری‌های فرقه‌ای میان مسلمانان و هندوها زمینه جدایی پاکستان را از هند فراهم ساخت و با دامن زدن به اختلافات مذهبی و تحریک پیروان مذاهب علیه یکدیگر بذر دشمنی و نفاق را کاشت. یک سال قبل از استقلال هند در یک درگیری میان هندوها و مسلمانان قریب ۴۰۰۰۰ نفر کشته شدند. دشمنی‌ها و کشتار بی‌رحمانه مسلمانان سرانجام تلاش انگلستان را جهت جدا ساختن پاکستان از هندوستان به ثمر رساند و حتی پاکستان یک روز زودتر از هندوستان تأسیس یافت. البته کسانی چون «ابولکلام آزاد» متفکر مسلمان و وزیر فرهنگ هند با اندیشه جدایی پاکستان از هند مخالفت ورزیدند. ولی بالاخره جمهوری اسلامی پاکستان در ۱۴ ماه اوت سال ۱۹۴۷ استقلال یافت.^۵

۱. «نگاهی به اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی پاکستان»، گزارش واحد مرکزی خبر، ۱۳۷۶/۳/۲۵.

۲. شهیندخت مقدم، نگاهی به پاکستان، (تهران، گلشن، ۱۳۵۸)، ص ۸.

۳. برای آشنایی با اوضاع سیاسی - اجتماعی پاکستان رجوع شود به: «پاکستان؛ سرزمین عاشقان ایران و اسلام»، کیهان، ۱۳۷۳/۲/۶.

۴. برای بررسی سیر تاریخی حوادث این کشور از زمان استقلال تا سال ۱۹۹۰ رجوع شود به: «پاکستان؛ کارنامه تاریخی - سیاسی»، کیهان، ۱۳۷۲/۲/۲۲.

۵. اهمیت روابط ایران و پاکستان، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، دفتر سیاست خارجی، امور امنیتی و دفاعی، ص ۳.

۶. برای مطالعات بیشتر به این منابع رجوع شود:

- بررسی مسائل کشورها؛ پاکستان، (تهران، وزارت بازرگانی، ۱۳۶۴)

- گنجی دوست فرزین‌نیا، «نگاهی کوتاه به پاکستان»، دیدگاه‌ها و تحلیل‌ها، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت خارجه، شماره‌های ۱۵ و ۱۶،

صص ۱۰۸ و ۶۹

اهمیت استراتژیک پاکستان در منطقه

موقعیت پاکستان در منطقه از دو جهت حائز اهمیت است. از یک سو این کشور در منطقه حساس آسیا واقع شده است و یکی از طرف‌های اصلی منازعات سیاسی و استراتژیک این منطقه به شمار می‌رود. از سوی دیگر این کشور به خاطر همسایگی با هندوستان و افغانستان اهمیت مضاعفی یافته است. در چنین شرایطی احیای اقتصاد و توان نظامی پاکستان مورد توجه کشورهای غربی واقع شد و ضرورت حیاتی تقویت این کشور برای حفظ منافع کشورهای قدرتمند در منطقه مورد تأکید قرار گرفت. از طرفی پاکستان با چین نیز مرز مشترک دارد و طی ۳۰ سال گذشته همواره کوشیده است تا از طریق نزدیکی به پکن فشار فوق‌العاده‌ای بر هند وارد کند. پاکستان در گذشته با عضویت در

بن دو پیمان نظامی به‌شمار می‌رفت و از این طریق نقش مهمی را ب‌های بین‌المللی دسترسی ندارد، برای حمل و نقل محتاج بنیاط با هند بایستی از خاک پاکستان استفاده کند. از سوی دیگر بین امکان دهد تا نزدیک‌تر از هر طریق دیگر به خلیج فارس و

بود می‌شود و از تنگه هرمز نیز فاصله زیادی ندارد. پایگاه‌های

پیمان‌های «ستو ۱» و «ستو ۲» حلقه روابط این ایفا می‌کرد. با توجه با این که افغانستان به آن پاکستان است. این کشور همچنین برای ارتقاء پاکستان در شرایطی است که می‌تواند به چپ دریای عرب دسترسی یابد.

پاکستان از جنوب به دریای عرب محدود

همین امر نیز این کشور را در منطقه داشته باشند.

مجلس ایالتی پنجاب ۲۴۸ کرسی، ایالت سند ۱۰۹ کرسی، ایالت سرحد ۸۳ کرسی و ایالت بلوچستان ۴۳ کرسی دارد. مجلس سنای پاکستان نیز ۸۷ کرسی دارد که نمایندگان آن برای مدت ۶ سال از سوی مجالس ایالتی انتخاب می‌شوند. مدت فعالیت دولت و مجلس‌های ملی و ایالتی ۵ سال می‌باشد. رهبر حزب اکثریت در مجلس ملی و مجلس ایالتی، دولت مرکزی و ایالتی را تشکیل می‌دهند و وزیر کابینه همزمان نمایندگی در مجلس ملی و یا مجالس ایالتی را برعهده دارند. مقام ریاست جمهوری (رئیس جمهور فعلی فارق احمد لغاری است) در پاکستان یک سمت تشریفاتی است که به مدت ۵ سال براساس آرای نمایندگان مجالس ملی و سنا و نمایندگان مجالس ایالتی انتخاب می‌شوند. سمت رئیس جمهوری پاکستان اگرچه تشریفاتی است اما پس از سال ۱۹۸۵ از سوی «ضیاء الحق» متممی با عنوان متمم هشتم به قانون اساسی این کشور افزوده شد که به موجب آن رئیس جمهور می‌توانست پارلمان را منحل و دولت را برکنار نماید. اما این قانون که در سایه آن رؤسای جمهور این کشور از سال ۱۹۸۵ تا سال ۱۹۹۶ چهار دولت منتخب مردم را برکنار کردند، در سال ۱۹۹۷ با اقدام «نواز شریف» نخست‌وزیر فعلی از قانون اساسی این کشور حذف شد. پاکستان از سال ۱۹۴۷ تاکنون همیشه شاهد بی‌ثباتی سیاسی بوده است و ارتش، امور این کشور را اداره کرده است. در این کشور که احزاب سیاسی به صورت آزاد فعالیت می‌کنند، در انتخابات اخیر ۶۴ حزب در سطح ملی و ۱۵ حزب از اقلیت‌های مذهبی شرکت کرده بودند. نتایج انتخابات فوریه ۱۹۹۷ (بهمن ۱۳۷۵) نشان داد که هنوز در این کشور احزاب «مسلم لیگ» و «مردم» لجام سیاسی این کشور را در دست دارند، اگرچه احزاب دیگر مانند جماعت اسلامی به رهبری «قاضی حسین احمد» در سطح ملی از نفوذ بالایی برخوردارند.^۱

۱. «نگاهی به اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی پاکستان»، واحد مرکزی خیر، ۱۳۷۶/۳/۲۵.

وضعیت احزاب در مجلس ملی (انتخابات فوریه سال ۱۹۹۷ - بهمن ۱۳۷۵)^۱

جمع	بلوچستان	سرحد	سند	پنجاب	احزاب
۱۳۴	۴	۱۵	۹	۱۰۶	حزب مسلم لیگ
۱۹	-	-	۱۸	۱	حزب مردم
۱۲	-	-	۱۲	-	جنبش قومی مهاجر
۹	-	۹	-	-	حزب عوامی ملی
۳	۳	-	-	-	حزب ملی بلوچستان
۲	۲	-	-	-	جمعیت علمای اسلام
۲	۲	-	-	-	حزب جمهوری وطن
۱۳	۱	۱	۵	۶	نمایندگان آزاد
۱	-	-	۱	-	حزب ملی مردم
۱	-	-	۱	-	حزب مردم (مرتضی بوتو)
۱۹۶					جمع کل

وضعیت احزاب در مجالس ایالتی (انتخابات فوریه ۱۹۹۷ - بهمن ۱۳۷۵)^۲

بلوچستان	سرحد	سند	پنجاب	احزاب
۴	۳۱	۱۵	۲۱۱	حزب مسلم لیگ
۱	۴	۳۴	۲	حزب مردم
-	۲۷	-	-	حزب عوامی ملی
-	-	۲۶	-	جنبش قومی مهاجر (حق پرست)
-	-	۱	-	جنبش قومی مهاجر (حقیقی)
۶	-	-	-	حزب جمهوری وطن
۲	-	-	-	حزب پختونخواه عوامی ملی
۸	۱۱	۱۴	۲۲	نمایندگان آزاد
-	-	۳	-	حزب ملی مردم
-	-	۱	-	حزب ملی مردم (شاخه اعضا)
۲	-	-	-	جنبش ملی بلوچستان (حی)
۹	-	-	-	حزب ملی بلوچستان (منگل)
-	-	۲	-	حزب مردم (مرتضی بوتو)
۵	۱	-	-	جمعیت علمای اسلام
۱	۲	-	۲	مسلم لیگ (جونجو)
-	-	۱	-	ائتلاف اتحاد ملی (ممتاز بوتو)
-	-	-	۱	حزب دمکراتیک ملی
۳۸	۷۶	۹۷	۲۳۸	جمع کل

۱. گزارش توجیهی پاکستان، واصله از سفارت ایران در اسلام آباد، ۱۳۷۶/۲/۱، ص ۷.

۲. همان، ص ۸.

وضعیت ایالات پاکستان

۱- ایالت سند

جنبش قومی مهاجر (شاخه الطاف حسین) در انتخابات اخیر موفق به کسب ۱۲ کرسی در مجلس ملی و ۲۶ کرسی ایالتی سند گردید و بدین ترتیب با حزب مسلم لیگ جهت تشکیل حکومت ایالتی ائتلاف کرد. با این تحول، ناآرامی‌های سیاسی و اجتماعی که از ماه‌ها پیش در ایالت سند و شهر کراچی رو به افزایش بود تا حدودی فروکش کرد و زمینه اعاده آرامش و تفاهم سیاسی به‌ویژه پس از برکناری «بی نظیر بوتو» فراهم شد. در حال حاضر سرزیری حکومت ایالتی با «لیاقت جتوئی» از حزب مسلم لیگ و ریاست مجلس با «نواب میرزا» از جنبش قومی مهاجر و استانداری ایالت با سپهبد بازنشسته «معین الدین حیدر» از مهاجرین می‌باشد.

۲- ایالت پنجاب

ایالت پنجاب با جای دادن ۵۶ درصد جمعیت پاکستان در خود و دارا بودن قابلیت‌های اقتصادی و صنعتی و نقش تاریخی آن در استقلال پاکستان همواره نقشی اساسی در صحنه سیاست داخلی پاکستان داشته است. این ایالت یکی از مهم‌ترین مراکز فرقه‌گرایی^۱ و از صحنه‌های اصلی مبارزه میان گروهک و هابی سپاه صحابه و حزب جعفری پاکستان می‌باشد و به همین علت طی دو سال اخیر فاقد نظم و آرامش مطلوب بوده است. ترور «صادق گنجی» و «محمد علی رحیمی» رؤسای خانه فرهنگ ایران در لاهور و «مولتان» و به آتش کشیدن کتابخانه مرکز فرهنگی ایران در مرکز همین ایالت (لاهور) صورت گرفت. در اواخر دی ماه گذشته نیز «فاروقی» سرکرده گروهک سپاه صحابه در انفجار بمب در لاهور کشته شد و این امر به اقدامات تروریستی این گروهک و کشتار فعالان نهضت جعفری در این ایالت و سایر ایالات پاکستان میدان داد. در حال حاضر سرزیری این ایالت با «شهباز شریف» برادر نخست وزیر و استاندار آن «شاهد حامد» (ژنرال بازنشسته) می‌باشد.

۳- ایالت سرحد شمال غرب

این استان با مسائل خاص خود مواجه است. جدا از موضوعات مربوط به افغانستان، تجاوزات عشایر به شیعیان در منطقه «پاراچنار» و حمایت این سنی‌ها توسط هم مسلکان افغانی خود و نیز جنبش شریعتخواهی از جمله مسائل داخلی این ایالت است. شهر پشاور مرکز این ایالت، محل اصلی فعالیت گروه جعفری پاکستان می‌باشد. سرزیر این ایالت «احمدخان عباسی» و استاندار آن «عارف بنگش» می‌باشد. حکومت ایالتی در دست حزب «مسلم لیگ» است که با ۳۱ کرسی اکثریت را در مجلس ایالتی دارا می‌باشد.

۴- ایالت بلوچستان

در بلوچستان پاکستان که منطقه‌ای قبایلی و نسبتاً آرام است حزب «مسلم لیگ» دارای اقلیت بوده و حکومت محلی در دست دولتی ائتلافی متشکل از حزب جمهوری وطن و حزب ملی بلوچستان (شاخه مینگل) قرار دارد. البته نمایندگان «مسلم لیگ» نیز در این ائتلاف شرکت دارند.

۵- مناطق شمالی پاکستان

شورای مناطق شمالی پاکستان که امتداد سرزمین کشمیر محسوب می‌شود پس از برکناری خانم «بوتو» منحل گردید و تاکنون انتخاب جدید در این منطقه که از مراکز اصلی فعالیت و تحرکات جعفری و شیعیان

۱. برای مطالعه بیشتر به منبع زیر رجوع شود:

-Asef Hussain, Ethnicity National Identity and praetorianism the case of Pakistan, Asian Survey, March 1975.

است برگزار نشده است.

۶- کشمیر آزاد^۱

در آخرین انتخابات کشمیر آزاد که در واقع منطقه تحت نفوذ پاکستان است حزب «مردم» به اکثریت کرسی‌های مجلس محلی دست یافت و در حال حاضر حکومت آن را در دست دارد. نخست‌وزیر کشمیر آزاد «سلطان محمود» و رئیس جمهوری آن با «ابراهیم خان» می‌باشد که این سمت‌ها دارای شناسایی بین‌المللی نیست.^۲

وضعیت شیعیان پاکستان

در سال ۱۳۷۵ حملات و هابیون علیه شیعیان افزایش یافت که بارزترین آن ترور دو نفر از مسئولین ارشد نهضت جعفری پاکستان در شهر «لاهور» و «مولتان» بود.^۳ «ریاض بصری» از مسئولین سپاه صحابه که به جرم دست داشتن در ترور «گنجی» در زندان به سر می‌برد، به صورت مشکوکی از زندان گریخت و با ارسال نامه‌ای به روزنامه «جنگ» مسئولیت این ترور را بر عهده گرفت و مدعی شد هر یک از شیعیان که نامزد نمایندگی مجلس شوند، به این سرنوشت دچار خواهند شد.^۴

با ترور «ضیاء الرحمن فاروقی»، رهبر سپاه صحابه در اواخر دی ماه ۱۳۷۵، حملات این گروه به رهبران شیعه افزایش یافته است. همچنین حملات این گروه‌ها به مساجد و اماکن شیعه و کشتار نمازگزاران نیز شدت گرفته است.

وضعیت اقتصادی پاکستان

پاکستان با جمعیتی در حدود ۱۳۸ میلیون نفر و درآمد سرانه حدود ۴۰۰ دلار یکی از کشورهای در حال رشد - بسیار کند - جهان محسوب می‌شود. این کشور بیش از ۷۰ درصد درآمد خود را از بخش‌های کشاورزی و صنایع نساجی تأمین می‌کند. به نحوی که از صادرات هشت میلیارد دلاری پاکستان بالغ بر ۵ میلیارد دلار از بخش‌های کشاورزی و نساجی تأمین می‌گردد. همچنین واردات آن بیش از ۱۰ میلیارد دلار است. کسری تراز بازرگانی عمدتاً از منابع استقراض خارجی تأمین می‌گردد. این کشور از سال ۱۹۸۹ تا سال ۱۹۹۶ میلادی شش حکومت ثابت و موقت را به دلیل وجود ارتشاء و فساد مالی شدید بین دولتمردان، پشت سرگذرانده است که از سه حکومت ثابت آن هیچ یک، دوره کامل پنج ساله خود را به اتمام نرساندند و قبل از موعد - بیشتر به دلایل بحران اقتصادی - سقوط کردند که آخرین آن، سقوط دولت قبلی به رهبری «بی نظیر بوتو» می‌باشد.

پاکستان اخیراً از کمک‌های مالی کشورهای غربی و سازمان‌های مالی بین‌المللی در حد وسیعی برخوردار بود. دولتمردان پاکستان میزان بدهی خارجی کشورشان را تا تابستان ۱۹۹۶ میلادی حدود ۲۸ میلیارد دلار ذکر کرده‌اند، اما صندوق بین‌المللی پول علی‌رغم تکذیب مقامات محلی اصرار دارد که این

۱. برای مطالعه پیرامون استقلال و کشمیر به منابع زیر رجوع شود:

- روبرت لانگ، سرزمین و مردم پاکستان، ترجمه داوود حاتمی، (نهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۲).

- فرزین نیا، «نگاهی به مسئله کشمیر»، دیدگاه‌ها و تحلیل‌ها، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت خارجه، شماره ۳۷، ص ۲۰.

۲. گزارش توجیهی پاکستان، همان، ص ۴-۲.

۳. فرزین نیا، «ترور رهبران روحانی در پاکستان»، دیدگاه‌ها و تحلیل‌ها، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت خارجه، شماره ۳۹، ص ۴۲.

۴. گزارش توجیهی پاکستان، واصله از سفارت ایران در اسلام آباد، ۲۶/۱۳۷۵، ص ۶.

رقم با دید محافظه کارانه‌ای تهیه شده است.^۱ همچنین میزان بدهی دولت پاکستان به منابع داخلی بالغ بر ۱۰۰۰ میلیارد روپیه می‌شود و به این دلیل سالیانه ۱/۷ میلیارد دلار بابت سررسید و بهره وام‌های خارجی و ۱۳۵ میلیارد روپیه بابت سررسید و بهره وام‌های داخلی باید پرداخت کند. ذخیره ارزی در آخرین روزهای

گفته‌اند که نیاز به انرژی گاز در این کشور سالانه ۱۰ درصد افزایش می‌یابد و این کشور در نظر دارد تا برای تأمین نیازهای انرژی خود از کشورهای مجاور به ویژه ایران، ترکمنستان یا قطر اقدام به ساخت خط لوله گاز نماید.

پاکستان از نظر انرژی برق با مشکل کمبود مواجه است و کارشناسان بر این باورند که صنایع این کشور سالانه صدها میلیون دلار بابت کمبود انرژی برق دچار زیان می‌شوند. میزان تولیدات برق در این کشور ۱۳۰۰۰ مگاوات اعلام شده است و اتکای بیشتر به نیروگاه‌های حرارتی، قیمت تولید این انرژی را گران‌تر ساخته است.

همان‌طور که گفته شد کشاورزی نیز مهم‌ترین بخش اقتصاد این کشور است که ۲۶/۴ درصد تولید ناخالص ملی پاکستان را محصولات کشاورزی تشکیل می‌دهد. پاکستان یک کشور متکی به کشاورزی است که ۷۲ درصد جمعیت آن در بخش کشاورزی اشتغال دارند و حدود ۶۵ میلیون هکتار زمین در این کشور زیر کشت قرار دارد. مهم‌ترین محصولات کشاورزی پاکستان را پنبه، برنج، گندم، نیشکر و حبوبات تشکیل می‌دهد.

صنایع پاکستان به‌طور عمده به تکنولوژی وارداتی از کشورهای پیشرفته صنعتی وابسته است و به همین جهت مصرف بالای انرژی، عدم برخورداری از نیروی کار ماهر و نیاز به ایجاد بازار شبکه وسیع توزیع از مشکلات صنعت این کشور است. دولت پاکستان فعالیت‌های صنعتی را از طریق مهار قیمت‌ها و اجازه واردات و صادرات اقلام صنعتی و صدور مجوز سرمایه‌گذاری و ارائه یارانه‌ها و مداخله مستقیم در امر سرمایه‌گذاری در برخی از بخش‌های اقتصادی کنترل می‌نماید.

«نواز شریف» که در انتخابات ۳ فوریه ۱۹۹۷ (۱۴ بهمن ۱۳۷۵) این کشور با اکثریت قاطع در انتخابات پیروز شد، تلاش دارد این کشور را از بحران اقتصادی نجات دهد. وی جهت بهبود وضعیت اقتصادی کشور دو راه در پیش دارد:

۱- سیاست‌های بانک جهانی و صندوق بین‌المللی پول را که رئیس‌جمهور و دولت موقت بر اجرای آن تأکید داشت، ادامه دهد که در این صورت می‌باید اصلاحات مورد نظر آنها را اعمال و حداقل برخی از اقدامات را مانند کاهش کسری بودجه، افزایش مالیات‌ها، قطع کلیه یارانه‌ها و غیره را به انجام برساند.

۲- اتخاذ یک سیاست مستقل از طریق بسیج امکانات مردمی در داخل و خارج از پاکستان که در این صورت اتکای دولت باید به منابع داخلی باشد و لزومی به دنباله‌روی از سیاست‌های دیکته شده از جانب صندوق بین‌المللی پول و بانک جهانی نخواهد بود.

به نظر می‌رسد مواضع دولت با حمایت‌های مردمی که به دست آورده است و با اکثریت آرایسی که در مجلس ملی در اختیار دارد و نیز داشتن اکثریت تام در مجلس «پنجاب» به اندازه کافی قوی باشد تا بتواند سیاست‌های مستقلی را اتخاذ نماید. برنامه اقتصادی «نواز شریف» که در سرفصل آن پرداخت بدهی‌های خارجی و رها کردن کشور از بند مؤسسات مالی و پولی بین‌المللی قرار دارد و با شعار «قرض دولت را بپردازد مملکت را آزاد کن» با استقبال عمومی مواجه شد.^۱

۱. دنگاهی به اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی پاکستان، واحد مرکزی خبر، ۱۳۷۶/۳/۲۵.

اهمیت روابط ایران و پاکستان از نظر سیاسی

قبل از انقلاب اسلامی، ایران بزرگ‌ترین و نیرومندترین حامی سیاسی، نظامی و مالی پاکستان بود. از ابتدا، استقلال این کشور را به رسمیت شناخت و در چند دهه حساس تاریخی حمایت علنی و عملی خود را از وحدت و تمامیت ارضی پاکستان نشان داد. پس از جنگ هند و پاکستان و تجزیه بنگلادش در سال ۱۹۷۱ دسیسه‌هایی برای تجزیه مجدد پاکستان به ویژه در نواحی بلوچستان وجود داشت که با مساعدت و همراهی ایران این مشکل برطرف گردید. واقعیت این است که کمک‌های نظامی ایران به پاکستان در این موارد بسیار فراتر از چهارچوب پیمان «ستو» - بدان صورت که در عمل وجود داشت - بود.

پس از انقلاب اسلامی ایران، اشغال افغانستان موقعیت جدیدی به پاکستان بخشید. به تدریج ایران توانست نظر پاکستان را جلب نموده و مناسبات با پاکستان را در زمینه‌های مختلف توسعه دهد.

از آنجا که هر دو کشور در سیستم بین‌المللی از کشورهای در حال توسعه و اسلامی می‌باشند، می‌توانند در جهت دستیابی به هدف‌های خود همکاری مشترکی را در تمام زمینه‌ها انجام دهند. از جمله در امور سیاسی منطقه‌ای و جهانی با معاضدت یکدیگر سریع‌تر به اهداف مشترک دست یابند.

برخی از موارد همکاری در زمینه‌های زیر می‌باشد:

- ۱- همکاری در سازمان ملل متحد و پشتیبانی از نظرات یکدیگر؛
- ۲- همکاری در سازمان کنفرانس اسلامی؛
- ۳- همکاری در اجلاس کشورهای غیرمتعهد و حمایت از نظرات مشترک؛
- ۴- همکاری در سازمان اکو؛
- ۵- همکاری در گروه هشت؛
- ۶- گسترش روابط سیاسی با کشورهای دوست مشترک و حمایت از آنها در صحنه بین‌المللی؛
- ۷- تحدید روابط با کشورهای دشمن مشترک و برخورد مناسب با آنها؛
- ۸- تبادل نظر برای حل و فصل اختلافات منطقه‌ای به ویژه افغانستان و جهانی.^۱

اهمیت ژئوپلیتیکی پاکستان از نظر ایران

- ۱- مجاورت و همسایگی با ایران؛
- ۲- قرار گرفتن بین ایران و هند؛
- ۳- قرار گرفتن بین ایران و چین؛
- ۴- داشتن مرز مشترک با افغانستان.

اهمیت روابط با کشورهای اسلامی

پاکستان در پی داعیه اسلامی بودن از هند جدا شد و به عنوان کشور مستقل اسلامی تأسیس گردید. در طول تاریخ، این کشور همواره به دلیل علاقه‌مندی مردم مسلمان خود، مدافع اسلام در صحنه جهانی بوده است.

۱. «اهمیت روابط ایران و پاکستان»، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، دفتر سیاست خارجی، امور امنیتی و دفاعی، ص ۴.

یکی از اختلافات اصلی پاکستان با هند از بدو تأسیس در زمینه جدایی کشمیر از پاکستان می باشد که پاکستان ادعا می کند از آنجا که اکثریت سکنه کشمیر را مسلمانان تشکیل می دهند این ایالت باید در اختیار پاکستان قرار گیرد. سه جنگ اصلی این کشور با هند نیز در این زمینه بوده است. اگرچه هیچگاه حکومت پاکستان صرفاً دینی و اسلامی نبوده، اما علایق و احساسات مردم در این زمینه تا حدود زیادی بر حسب ظاهر مقرون به آن بوده است. بخش اعظم مسلمانان این کشور سنی حنفی هستند و اقلیت معتنابهی از مسلمانان این کشور نیز شیعه می باشند در گذشته های میانه میانگروه های مختلف مذهب یکسان مشکلاتی است که دولت

- ۱- محور اصلی تلاش باید براساس همکاری باشد و نه رقابت؛
- ۲- تأکید بر همکاری اقتصادی در تمام زمینه‌ها؛
- ۳- ایجاد و گسترش راه‌های ارتباطی برای توسعه حمل و نقل؛
- ۴- حل و فصل منازعات منطقه‌ای از طریق مذاکرات و تبادل نقطه‌نظرات با یکدیگر؛
- ۵- تبادل اطلاعات نظامی و امنیتی که زمینه را برای گسترش و ثبات منطقه فراهم می‌نماید؛
- ۶- همکاری در جلوگیری از قاچاق مواد مخدر؛
- ۷- تبادل نظرات و دیدگاه‌های علمی، فنی و آموزشی در همه سطوح.^۱

فصل سوم- بررسی سیاست خارجی پاکستان

برای بررسی سیاست خارجی پاکستان^۲ در هر دوره باید رابطه نهادها و شخصیت‌هایی مانند ارتش، ریاست جمهوری، پارلمان، نخست‌وزیر، احزاب، علمای مذهبی، زمین‌داران بزرگ و صاحبان صنایع و تجار با یکدیگر و موقعیت آنها را در نظام سیاسی این کشور به‌طور دقیق مورد توجه قرار گیرد؛ زیرا شخصیت‌های حقیقی و حقوقی فوق‌الذکر که بازیگران اصلی در عرصه سیاست داخلی پاکستان می‌باشند و ائتلاف یا همکاری هر یک از این نهادها و شخصیت‌ها با یکدیگر و بلوک‌بندی‌های بین آنها، مهمترین تأثیر را در تعیین خط مشی سیاست خارجی پاکستان دارد. لذا رعایت موارد مذکور برای بررسی سیاست خارجی پاکستان ضروری است. با این مقدمه کوتاه در ادامه به متغیرهایی که سیاست خارجی پاکستان^۳ از آنها متأثر است، اشاره می‌گردد.

عوامل مؤثر در سیاست خارجی پاکستان

اصول سیاست خارجی هر کشور منبعث از منافع و ارزش‌های اساسی آن کشور است که این منافع و ارزش‌ها در ارتباط مستقیم با بقای کشور می‌باشند. بدین شکل ابتدا اساسی‌ترین هدف هر سیاست خارجی این است که دفاع از مرزهای کشور را تأمین کند و سپس در داخل مرزهای امن، امکان بهزیستی و سعادت مردم خود را فراهم آورد. در کشورهای در حال توسعه مثل پاکستان که مرزهای استعماری مابین اقوام مختلف کشیده شده‌اند و باعث تکه و پاره شدن آنها در داخل واحدهای سیاسی مختلف گردیده‌اند، جهت دادن به احساسات قومی و ملی به منظور پرورش احساسات ناسیونالیستی و ایجاد ماهیت ملی یکی دیگر از اصول اساسی سیاست‌های داخلی و خارجی کشورها محسوب می‌گردد. پاکستان برای حفظ امنیت و تمامیت ارضی خود با دو دسته مخاطرات داخلی و خارجی مواجه است. عواملی که در درون جامعه پاکستان چنین مخاطراتی را برمی‌انگیزند ناشی از عدم ثبات اجتماعی به علت وجود اقوام مختلف و نیز عدم ثبات سیاسی به جهت وجود احزاب قبیله‌گرا و تجزیه طلب می‌باشند. قرار گرفتن پاکستان در منطقه

۱. «اهمیت روابط ایران و پاکستان»، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، دفتر سیاست خارجی، امور امنیتی و دفاعی، ص ۹.

۲. برای مطالعه تکمیلی به منابع زیر رجوع شود:

Kalim Siddiqui, The Sources of Pakistan Foreign Policy, Asian Survey, January 1969.

S.M.Burke, Pakistan's Foreign Policy, An Historical Analysis, Oxford, Press London, 1973.

۳. برای مطالعه پیرامون سیاست‌های دولت جدید «نواز شریف» به مقاله زیر رجوع شود:

- «سیاست خارجی پاکستان در دوران نواز شریف»، گزارش سفارت ایران در اسلام‌آباد ۱۳۷۶/۱/۲۶.

بر مناقشه جنوب آسیا در مجاورت شوروی، خاور میانه و نیز اقیانوس هند که مشحون از رقابت ابر قدرت‌ها است، به نظر می‌رسد که این منطقه به‌طور فزاینده‌ای در معرض تنش و بی‌ثباتی قرار خواهد گرفت. همچنین، هند و پاکستان به دلیل تنش‌های تاریخی و مذهبی، به‌طور فزاینده‌ای در معرض تنش و بی‌ثباتی قرار خواهند گرفت. همچنین، هند و پاکستان به دلیل تنش‌های تاریخی و مذهبی، به‌طور فزاینده‌ای در معرض تنش و بی‌ثباتی قرار خواهند گرفت.

۱- عوامل داخلی مؤثر بر امنیت پاکستان

الف - عدم ثبات اجتماعی پاکستان

این عوامل ناشی از وجود اقوام مختلف در داخل خاک پاکستان چون قوم سند، پنجابی، بلوچ، پشتو و مهاجرین می‌باشند. دولت‌های پاکستان جهت ایجاد هویت ملی مابین این اقوام، سعی نمودند تا از عامل مذهب برای وحدت استفاده نمایند.

ب - عدم ثبات سیاسی در پاکستان

یکی از مشکلات در حفظ تمامیت ملی در پاکستان عدم وجود احزاب ملی و یکپارچه است که منشأ ثبات سیاسی باشند. هیچ‌گونه حزب فراگیر که همه گروه‌های پاکستان را دربرگیرد و اساسنامه آن مورد پسند آنها باشد وجود ندارد. احزاب فاقد پایه‌های حمایتی ملی و در سطح کشور هستند و به احزاب دینی و غیر دینی و نیز قبیله‌ای تقسیم می‌شوند.

۲- عوامل خارجی مؤثر بر امنیت پاکستان

الف - مجاورت با هند و اثر آن در مسائل امنیتی پاکستان

این مسئله یعنی تمایل افغانستان به تجزیه ایالت مرزی شمال غرب و هند است.

ب - قرار گرفتن در منطقه جنوب آسیا

مجاورت با اقیانوس هند

از مهم‌ترین مراکز مواصلاتی و همچنین تجارتي بین شرق و غرب است. مانند دریای سرخ، کانال سوئز و خلیج فارس با نقاطی مانند تنگه مالا، عدن، منطقه، منعکس کننده اهمیت نظامی و استراتژیک این اقیانوس است.^۱

ج - نقش ارتش پاکستان در تحولات

در قانون اساسی به عمل آید این نهاد همیشه نقش خود را ایفا نموده است و هرگز حل نشده است. «ایوب خان» از اکتبر ۱۹۵۸ تا مارس ۱۹۶۹ میلادی و ۱۹۷۱ تا دسامبر ۱۹۷۱ میلادی بر پاکستان حکومت کردند. با پیروزی حکومت نظامیان پدید آمد و نئی کودتای ژوئیه ۱۹۷۷ «ضیاء الحق» به این

نسبت به این نواحی پیدا کند. ا. بلوچستان از دیرباز ادامه داشته

ج - مسائل امنیتی پاکستان به سبب

د - مسائل امنیتی پاکستان به سبب

منطقه وسیع اقیانوس هند یکی وجود مناطق مهم استراتژیک هرمز و دهانه امیدنیک در این

نقش ارتش پاکستان در تحولات

بدون آن که ذکر از نقش ارتش این یکی از تضادهایی است که «یحیی خان» از مارس ۱۹۶۹ «ذوالفقار علی بوتو» وقفه‌ای در

۱. محمد فرید سعیدی، سیاست خارجی پاکستان

تان بعد از سال ۱۹۷۱، پایان‌نامه علوم سیاسی، تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ۱۳۵۹.

حکومت خاتمه داد و یک دیکتاتوری یازده ساله را در این کشور برقرار کرد.

با کشته شدن «ضیاء الحق»، «اسحاق خان» قدرت را در دست گرفت و در انتخابات نیز «بی نظیر بوتو» پیروز شد. ولی او هم بر اثر فشار نظامیان از کار برکنار شد. در نوامبر ۱۹۹۰ نواز شریف که مورد حمایت «غلام اسحاق خان» بود تا سال ۱۹۹۳ قدرت را در دست گرفت اما این بار نیز رئیس جمهوری با استفاده از متمم هشتم قانون اساسی «نواز شریف» را سرنگون ساخت. نخست وزیر به دیوان عالی شکایت کرد و این دیوان نیز در مه ۱۹۹۳ به ادامه حکومت نواز شریف رأی داد ولی فشار ارتش بر رئیس جمهور و نخست وزیر هر دو را در ژوئیه ۱۹۹۳ وادار به استعفا کرد. «بی نظیر بوتو» در اکتبر ۱۹۹۳ بار دیگر قدرت را به دست گرفت و تا نوامبر ۱۹۹۶ قدرت را در اختیار داشت. اعتقاد ارتش بر این است که «ذوالفقار علی بوتو» در تجزیه پاکستان سهم مهمی را ایفا کرده است و به همین دلیل نسبت به این خانواده با احساس عدم اطمینان می نگرند. این بار نیز بر اثر اوضاع متشنج داخلی از قبیل ضعف شدید اقتصاد این کشور و درگیری های فرقه ای داخلی و همچنین عدم موفقیت پاکستان در آرام ساختن اوضاع داخلی افغانستان، دولت بوتو مجبور به استعفا شد و «نواز شریف» مجدداً قدرت را از آن خود کرد.^۱

فصل چهارم - بررسی نقش عوامل تأثیرگذار بر روابط ایران و پاکستان

تلاطمات سیاسی در سال های اخیر در این کشور به حدی است که مردم از سال ۱۹۸۸ تاکنون شاهد روی کار آمدن ده دولت از جناح های گوناگون بوده اند. همسایگی با هند و مسئله کشمیر از جمله مشکلاتی است که از بدو استقلال همواره مقامات این کشور را به خود مشغول داشته است. مطبوعات این کشور اگرچه از آزادی نسبتاً بالایی برخوردارند ولی حق انتقاد از «محمد علی جناح»، ارتش و سیاست دولت در قبال کشمیر را ندارند. مشکل پاکستان مانند هر کشور در حال توسعه ای از عوامل زیر نشئت می گیرد:

- ۱- این گونه جوامع متضمن دو شبه جامعه هستند که هر کدام ماهیتاً به مرحله متفاوتی از تکامل تاریخ تعلق دارند؛ بخشی از جامعه مبتنی بر تولید دهقانی است که در جوامع ماقبل سرمایه داری پدیدار شده است و تابع آداب و سنن دیرینه است و نوعی ساخت طبقاتی معین را ایجاد می کند؛
- ۲- شبه جامعه دیگر متعلق به شیوه نوین تولید و گرایش های سیاسی متفاوت و حتی متضاد با نظام سنتی است.

نتیجه این که بر سر مسائل اساسی چون نقش دولت در اداره کشور بین قشرهای متنفذ، اختلاف و تضاد به وجود می آید. به طور کلی ریشه مشکلات سیاسی پاکستان را باید در ساختار عقب مانده آن جامعه جستجو کرد. برای بررسی دقیق تر روابط پنجاه ساله ایران و پاکستان از ابتدا نگاهی به چگونگی آغاز و تداوم سیاست خارجی آن کشور و تأثیر آن بر روابط دو کشور می اندازیم.

الف - روابط پاکستان با امریکا

اندیشه ایجاد ارتباط نیرومند با امریکا حتی قبل از آن که پاکستان به جمع کشورهای مستقل جهان ملحق شود، ذهن «محمد علی جناح» را به خود مشغول داشته بود. «جناح» معتقد بود که ضرورت تأسیس پاکستان با توجه به خطر کمونیسم و نیز هندوئیسم افراطی سلطه جو در جهت منافع امریکا در منطقه خواهد بود.

۱. «چشم انداز تحولات سیاسی اخیر پاکستان»، دیدگاه ها و تحلیل ها، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امور خارجه، شماره ۱۰۸، (اسفند ۱۳۷۵)، ص ۸-۳۵، پراکنده.

به طور کلی علل روی آوردن پاکستان به امریکا را باید در شرایط زیر جستجو کرد:

۱- ترس از خطر شوروی که پیوسته در صدد دسترسی به آب‌های گرم خلیج فارس و دریای عمان بود. عملکرد امپراطوری روسیه در رابطه با کشورهای آسیا مرکزی در قرن نوزدهم و همچنین ایجاد کشور افغانستان به عنوان سپر محافظ مستعمره هند توسط دولت انگلیس در قبال تهدید بالقوه روسیه به این ترس دامن می‌زد.

۲- ماهیت ایدئولوژی کمونیسم و ضدیت آن با اسلام؛ در حالی که دین اسلام عامل اصلی تشکیل پاکستان بود. «استالین» که اساساً به تأسیس پاکستان معترض بود، افغان‌ها را ترغیب نمود که مشروعیت خط مرزی «دیورانده» را که حکومت‌های قبلی آن را به عنوان مرز بین‌المللی مورد تأیید قرار داده بودند، زیر سؤال ببرند.

۳- هراس از خطر هندوئیسم.

۴- «محمد علی جناح» معتقد شده بود که امریکا به همان دلایلی که یونان و ترکیه را مشمول کمک‌های خود قرار داده است، پاکستان را نیز بی‌نصیب نخواهد کرد.

۵- قرابت جغرافیایی پاکستان و شوروی؛ یعنی ارتش سرخ فقط کافی بود تا عرض نسبتاً کوچک تنگه «واخان» را که در خاک افغانستان قرار داشت طی کرده و وارد پاکستان شود.

در چنین فضایی بود که «علی خان» نخست وزیر وقت پاکستان به عنوان نخستین رهبر کشور تازه تأسیس در سال ۱۹۵۰ میلادی (۱۳۲۶ شمسی) اقدام به دیدار از امریکا نمود و «جان فاستر دالسن» وزیر خارجه وقت این کشور نیز در سال ۱۹۵۳ (۱۳۳۲ شمسی) از پاکستان دیدار کرد. در راستای کمک‌های نظامی، دو کشور در مه ۱۹۵۴ (۱۳۳۲ شمسی) یک قرارداد دوجانبه دفاعی را به امضا رساندند و در سال‌های بعد پاکستان ابتدا به پیمان «سیتو» و پیمان بغداد در ۱۹۵۵ و سپس به پیمان «ستو» (۱۹۵۶) ملحق شد. در طول این مدت، پاکستان موفق شد حدود ۱/۲ میلیارد دلار کمک نظامی و ۲۱۶ میلیون دلار کمک اقتصادی از امریکا دریافت نماید. دولت امریکا تا زمان روی کار آمدن «ذوالفقار علی بوتو» از حکومت‌های نظامی ژنرال «ایوب خان» و ژنرال «آقا محمد یحیی خان» در حد امکان حمایت می‌کرد. سقوط پاکستان شرقی و استقلال بنگلادش به مذاق بسیاری از مردم پاکستان خوش نیامد و به همین خاطر «بوتو» این شعار را سرداد: «غلف می‌خوریم ولی بمب اتمی می‌سازیم» که این سخن خشم امریکا را برانگیخت و در این رابطه کسینجر به «ذوالفقار علی بوتو» گفت: «چنان درس وحشتناکی به تو خواهم داد که موجب عبرت دیگران شوی» و به دنبال همین ماجرا در چهارم ژوئیه ۱۹۷۷ بعد از ضیافت سفارت امریکا در اسلام‌آباد به مناسبت استقلال پاکستان که «ضیاء الحق» نیز شرکت داشت کودتایی انجام گرفت و «بوتو» سقوط کرد. در دوران «ضیاء الحق» به خاطر هجوم شوروی به افغانستان سیل کمک‌های امریکا به پاکستان سرازیر شد اما با توافق امریکا و شوروی و خروج نیروهای ارتش شوروی از افغانستان، امریکا ضیاء الحق را مانعی جدی برای برنامه‌های آتی خود در پاکستان می‌دید. به همین خاطر سقوط هواپیمای سی - ۱۳۰ در اوت ۱۹۹۸ - که حامل رئیس جمهور پاکستان و تنی چند از نظامیان عالی رتبه امریکایی و پاکستانی و سفیر امریکا در اسلام‌آباد بود - راه را برای روی کار آمدن یک دولت غیر نظامی به رهبری «بوتو» آماده کرد؛ اما وی نیز نتوانست نظر امریکا را تأمین نماید. لذا با تهاجم عراق به خاک کویت در اوت ۱۹۸۹، «اسحاق خان» رئیس جمهوری پاکستان با استفاده از متمم هشتم قانون

اساسی نسبت به برکناری وی اقدام کرد.^۱

روابط سنتی پاکستان با امریکا در دوره حکومت «بی نظیر بوتو» آشکارتر شده بود و وی موفق شد که تعدادی از سفارشات نظامی قبلی پاکستان به امریکا را دریافت نماید و شرایط انعقاد قراردادهای متعددی جهت سرمایه گذاری امریکایی ها با بخش خصوصی پاکستان فراهم آمد. همچنین دولت «بوتو» با حمایت سیاسی امریکا و کمک مالی عربستان موفق شد که با کمک های انسانی و نظامی خود طالبان را در مهر ۱۳۷۵ در کابل مستقر سازد و سیاست همیشگی خود مبنی بر حمایت از پشتون ها در کسب حاکمیت در افغانستان را عملی سازد که این سیاست در دولت «نواز شریف» نیز ادامه دارد. هر چند که وی قبل و بعد از انتخابات صحبت از تجدید نظر در این سیاست می نمود.

با توجه به تحریم ارسال جنگ افزار و ادوات نظامی از سوی دولت امریکا، پاکستان به اروپا روی می آورد و در صدد خرید تانک از اوکراین و جنگنده های میراژ از فرانسه می باشد و نیز خواهان سهم بزرگتری در صادرات منسوجات و بر خورداری از کمک های مالی کشورهای اروپایی و نیز جلب حمایت اروپاییان از سیاست اسلام آباد در قبال کشمیر می باشد.^۲

به دنبال برکناری «بوتو»، در انتخابات پارلمانی «نواز شریف» پیروز شد. در زمان وی روابط دو کشور ادامه یافت و تحت تأثیر برنامه های اتمی پاکستان سیر نزولی خود را طی کرد.^۳ با پیروزی دمکرات ها، اختلاف بین «نواز شریف» و «اسحاق خان» بالا گرفت و مجدداً مجلس منحل و دولت از کار برکنار شد. به طور کلی سال ۱۹۹۲ سال پرفراز و نشیبی برای پاکستان بود. دخالت های آشکار و پنهان امریکا سرانجام منجر به روی کار آمدن دولت موقت شد و بالاخره راه برای روی کار آمدن «بوتو» فراهم شد. (تیر ۱۹۹۳). نهایتاً بر اثر تداوم مشکلات اقتصادی و اجتماعی پاکستان و همچنین عدم موفقیت «بوتو» در حل بحران افغانستان، زمینه حضور مجدد «نواز شریف» در ابتدای سال ۱۹۹۷ فراهم شد.^۴

ب - روابط پاکستان با روسیه

پاکستان از بدو استقلال خود به لحاظ عضویت در پیمان هایی نظیر بغداد، ستو و سیتو همواره حساسیت «اتحاد شوروی» را برمی انگیزت. وجود روابط خوب این کشور با هند موجب شد تا پاکستان همیشه فاصله خود را با شوروی حفظ کند. جنگ ۱۹۶۵ پاکستان و هند و اشغال افغانستان نقطه حسیض روابط دو کشور بود. با فروپاشی شوروی و سقوط «نجیب الله» روابط دو کشور رو به بهبود نهاد و به دنبال عدم واگذاری سلاح های خریداری شده امریکا به پاکستان، این کشور به سمت روسیه گرایش پیدا کرد؛ اما تلاش پاکستان برای نزدیک شدن به مسکو و خرید تسلیحات از آن کشور فاقد نتیجه بوده است و روس ها از فروش سلاح به ویژه هواپیمای جنگنده به پاکستان خودداری کردند. روس ها، ملاحظاتی نظیر روابط استراتژیک خود با هند و حمایت پاکستان از طالبان در افغانستان را در پیش روی دارند.

ج - روابط پاکستان با عربستان

پاکستان به دلیل دارا بودن نیروی کار ارزان، دارای نفوذ قابل توجهی در عربستان بوده و در طول جنگ دوم

۱. «روابط استراتژیک ایران و پاکستان»، دیدگاه ها و تحلیل ها، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امور خارجه، ص ۷-۶.

۲. «گزارش توجیهی پاکستان»، وزارت خارجه، ۱۳۷۶/۲/۱.

۳. فرزین نیا، «تعلیق کمک امریکا به پاکستان»، دیدگاه ها و تحلیل ها، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت خارجه، شماره ۴۴، ص ۲۳.

۴. برای اطلاعات تکمیلی به منبع زیر رجوع شود:

- مهر داد ملکی، «تحلیل تاریخی روابط پاکستان و امریکا (۱۹۷۷-۱۹۷۱)»، رساله ارتقای مقام، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت خارجه، ص ۹۹-۹۷.

خلیج فارس توانست با اعزام پنج هزار سرباز توجه عربستان را بیش از پیش به خود جلب نماید. پاکستان از امتیازات ویژه‌ای نظیر صدور اجازه شکار پرندگان کمیاب، توانسته است بخشی از نواحی این کشور را به جولانگاهی برای اعراب پولدار تبدیل نماید. عربستان با دادن کمک‌های مالی زیاد به گروه‌هایی نظیر سپاه صحابه پاکستان سعی دارد تا این کشور را به عرصه درگیری‌های عقیدتی با ایران تبدیل نماید.

د - روابط پاکستان با چین

دولت پاکستان نخستین کشور مسلمانی بود که در ژانویه ۱۹۵۰ چین را به رسمیت شناخت و روابط دو کشور رسماً از ۱۹۵۱ آغاز گردید. در طول دهه‌های اخیر، روابط دو کشور در سطوح مختلف سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، صنعتی و نظامی ادامه داشته است. البته یکی از علل گرمی روابط دو کشور را می‌توان در کمک‌های امریکا به هند در جریان جنگ ۱۹۶۲ چین و هند جستجو کرد. چینی‌ها در راستای اعطای کمک‌های صنعتی تاکنون اقدام به احداث کارخانه‌های زیادی کرده‌اند. در چارچوب همکاری‌های نظامی بین دو کشور، پاکستان مقدار زیادی سلاح از چین خریداری نموده است.

روابط پاکستان با چین^۱ تاکنون روندی یکنواخت داشته و رئیس‌جمهور چین پس از ساقط شدن دولت «بو تو» طبق برنامه از پیش تعیین شده از پاکستان دیدن نمود. لیکن در این سفر امتیاز مورد نظر پاکستان در خصوص حمایت چین از موضع اسلام‌آباد در قبال کشمیر حاصل نشد. در سال‌های اخیر چین سیاست حمایت همه‌جانبه خود از پاکستان در مقابل هند را کنار گذاشته و خصوصاً پس از حل کردن بخشی از اختلافات ارضی خود با هند در جهت توسعه روابط با دهلی نو گام‌های مؤثر برداشته است و اخیراً با سفر رئیس‌جمهور چین به هند روابط دو کشور وارد مرحله جدیدی شده است و این امری است که می‌تواند انزوای پاکستان را دربرداشته باشد.^۲

هـ - روابط پاکستان با هند

جدایی پاکستان از شبه قاره هند به وسیله استعمار انگلیس به صورتی انجام گرفت که همواره زمینه‌های تنش و اختلاف در منطقه باقی بماند. این اختلاف‌ها زمینه بروز سه جنگ هند و پاکستان بوده است:

۱- در ابتدای تأسیس پاکستان در سال ۱۹۴۸، جنگی بین هند و پاکستان بر سر کشمیر صورت گرفت که این مسئله به سازمان ملل متحد ارجاع شد و تاکنون لاینحل باقی مانده است.

۲- در سپتامبر ۱۹۶۵ - همزمان با قیام منطقه کشمیر علیه دولت هند - هند به پاکستان حمله کرد و پس از ۱۷ روز جنگ، مسئله به سازمان ملل متحد ارجاع شد و اعلامیه «تاشکند» بین دو کشور منعقد شد.

۳- در دسامبر ۱۹۷۱ جنگی بین هند و پاکستان بر سر ایالت شرقی پاکستان یعنی بنگال در گرفت که به علت بعد مسافت میان دو ایالت غربی و شرقی پاکستان، این کشور در جنگ شکست خورد و کشور مستقل بنگلادش تشکیل گردید.

این سه جنگ^۳ هر یک به نوعی با شکست پاکستان همراه بود. بنابراین، این کشور بیش از پیش به این نکته توجه داشت، تا آنجا که می‌تواند خود را از نظر نیروی نظامی، اسلحه و تجهیزات، مدرن نماید تا قدرت

۱. گزارش توجیهی با کستان، وزارت خارجه، ۱۳۷۵/۱۰/۲۶.

۲. برای مطالعه تکمیلی به منبع زیر رجوع شود:

۳. B.N Goswami, Pakistan and China, A Study of Their Relations, Allied Publishers, New Dehli, 1971.

۴. «اهمیت روابط ایران و پاکستان»، مرکز پژوهش‌ها مجلس شورای اسلامی، دفتر سیاست خارجی، امور امنیتی و دفاعی، ص ۶.

مقابله با کشور هند را داشته باشد. درگیری‌های مرزی میان دو کشور به‌طور مداوم همچنان ادامه داشت.^۱ روند تنش‌زدایی در منطقه پس از جنگ سرد، اگرچه این تفکر را به‌وجود آورد که امکان حل و فصل اختلاف‌ها فراهم گشته است، ولی تحولات نشان داد که این اختلافات ریشه‌ای، به سرعت قابل حل نیستند. همان‌گونه که ملاحظه شد روابط دو کشور از بدو استقلال تاکنون خصمانه بوده و از فراز و نشیب‌های زیادی برخوردار بوده است. اختلافات دو کشور در ابعاد دیگری نیز ادامه دارد و کمتر روزی را می‌توان یافت که وسایل ارتباط جمعی دو کشور بخشی از مطالب خود را علیه یکدیگر اختصاص ندهند. مسئله کشمیر پنجاه سال است که لاینحل باقی مانده و پاکستان تاکنون نتوانسته است خرف خود را مبنی بر احراز قطعنامه‌های سازمان ملل برای مراجعه مردم کشمیر به آرای عمومی به کرسی بنشانند. پاکستان معتقد است که هند در بمب‌گذاری‌ها و نیز تحریک نهضت قومی مهاجر و همچنین در تخریب مسجد «بابری» و محاصره «حضر تبال» دخالت دارد.

هندی‌ها تمایل بیشتری به حزب «مردم» و «بوتو» در رأس حکومت پاکستان دارند و از تصدی امور توسط حزب «مسلم لیگ» که مواضع سخت‌تری در قبال کشمیر دارد ناخرسند هستند. مسئله عمده دیگری نیز بین دو کشور وجود دارد و آن حمایت پاکستان از طالبان است.

اخیراً ملاقات‌هایی در سطح معاونین وزارت خارجه دو کشور برای حل بحران کشمیر صورت گرفته است. با این همه پاکستان برای حل مسئله کشمیر، کماکان بر اجرای قطعنامه‌های سازمان ملل که حق تعیین سرنوشت به مردم کشمیر را مشخص کرده است، پافشاری می‌کند اما هند با طرح مزبور موافق نیست. به تازگی بحران جدیدی در روابط هند و پاکستان ایجاد شده که در ادامه ذکر آن خواهد آمد.

ایجاد بحران در روابط پاکستان و هند

شدت گرفتن تنش میان اسلام‌آباد و دهلی بر سر استقرار موشک‌های «پریتوی»^۲ در مرزهای مشترک هند با پاکستان و بحرانی‌تر شدن اوضاع در افغانستان، موجی از نگرانی را در منطقه ایجاد کرده است. موشک‌های دوربرد «پریتوی» که در مرز «جالندر» ایالت پنجاب در شمال هند با پاکستان استقرار یافته است با ۱۵۰ کیلومتر برد می‌تواند از مرز هند، شهرهای مهم پاکستان از جمله لاهور و اسلام‌آباد را مورد هدف قرار دهد. اگرچه این ادعا از سوی «گوجرال» نخست‌وزیر هند تکذیب شده است، اما سفیر پاکستان در هند در این مورد هشدار داد که استقرار این موشک‌ها در مرز مشترک دو کشور بر روند مذاکرات عادی شدن روابط، تأثیر منفی خواهد گذاشت.

هند و پاکستان پس از روی کار آمدن «نواز شریف» دور جدیدی از گفتگوها را برای عادی‌سازی روابط پس از سه سال توقف آغاز کرده‌اند.

ناظران سیاسی شدت گرفتن تنش در روابط میان دو کشور را جدا از تحولات اخیر منطقه به‌ویژه افغانستان نمی‌دانند. حمایت بی‌دریغ اسلام‌آباد از طالبان که طی چند هفته اخیر منجر به اشغال و سپس

۱. برای مطالعه تکمیلی پیرامون روابط پاکستان و هند به منابع زیر رجوع شود:

Publishers, - William J. India, Pakistan and The Great Power, Published for The Council on Foreign Relations, by Prayer New York, 1972.

- محمد مسجد جامعی، هند و پاکستان، تهران، ۱۳۶۷.

- SIPRI Year Book 1994, Stockholm, International Peace Research Institute, Sweden, 1994.

- The Military Balance 1994-1995, The International Institute For Strategic Studies, London, 1994.

- عبدالرضا شاه محمدی، «هند و پاکستان در راه حل مشکلات»، ابرار، ۱۳۷۶/۳/۵.

- «هند و پاکستان؛ آب‌شدن یخ‌های روابط»، اطلاعات، ۱۳۷۶/۱/۲۷.

۲. برخی از منابع آن را «توب» ذکر کرده‌اند.

عقب‌نشینی این گروه از مناطق شمالی افغانستان شد، مقام‌های هندی را نگران ساخته است. به‌رغم تغییر کابینه و سقوط دولت «بوتو» به نظر می‌رسد که سیاست خارجی اسلام‌آباد نسبت به گذشته تغییر محسوسی نکرده است. دولتمردان اسلام‌آباد به رغم گفتگوهای عادی سازی روابط با دهلی، به حمایت از گروه طالبان ادامه داده و تنش‌های موجود بین دو کشور را تشدید کردند. دستگیری ده‌ها پاکستانی در نبردهای اخیر افغانستان از سوی جبهه ضدطالبان نقش اسلام‌آباد در حمایت از گروه طالبان را آشکار ساخت. دولت هند نیز در یک واکنش جدی در برابر اسلام‌آباد، ضمن اتخاذ مواضع صریح در برابر حمایت این کشور از گروه طالبان دست به اقدام تلافی‌جویانه و در عین حال مانور قدرت زد. برقراری پل سیاسی بین تهران، دهلی و مسکو برای اتخاذ مواضع مشترک در طول بحران اخیر افغانستان و به رسمیت نشناختن گروه طالبان، از جمله اقدام‌های هند در هفته‌های اخیر بوده است. از این رو به نظر می‌رسد با پیشرفت عملیات حمایتی اسلام‌آباد از گروه طالبان و تقویت مواضع این گروه در داخل افغانستان تنش در روابط پاکستان و هندوستان روز به روز ابعاد گسترده‌تری به خود بگیرد. دهلی در واکنش نسبت به وقایع افغانستان اعلام داشته بود که تحولات افغانستان را زیر نظر دارد. به گفته قائم مقام وزارت خارجه هند، این کشور منافع زیادی در افغانستان دارد و از این رو خواستار حل مسالمت‌آمیز بحران در این کشور است.

از سوی دیگر بالا گرفتن درگیری‌های قومی در منطقه جامو و کشمیر و ادعای مقامات هندی مبنی بر ارسال تجهیزات نظامی از مرز پاکستان به این منطقه مشکلات بیشتری را بر روابط دو کشور تحمیل ساخته است. نقض حریم هوایی پاکستان از سوی جنگنده‌های هند و شکستن دیوار صوتی نیز از تشدید تنش بین دو کشور حکایت دارد. به نظر می‌رسد روابط تنش‌زای پاکستان و هندوستان حداقل در کوتاه‌مدت، منطقه را در یک حالت التهاب نگه دارد. از سوی دیگر با بررسی معادلات منطقه‌ای و نقش هندوستان در اقیانوس هند و جامعه بین‌الملل، به نظر می‌رسد که واشنگتن تلاش وسیعی را برای ایجاد و زمینه حضور خود در منطقه آغاز کرده است. واشنگتن در پی کسب دو هدف اساسی، تلاش دارد تا جای پای محکمی را در منطقه شبه قاره هند داشته باشد. اول جامعه عمل پوشاندن به ادعای دیرینه رهبری شبه قاره و دوم محدود کردن قدرت روبه‌افزایش روسیه و چین؛ مشتعل کردن کینه میان اسلام‌آباد و دهلی با پخش خبر استقرار موشک‌های «پریتوی» و پشتیبانی پاکستان از گروه نوظهور طالبان، زمینه‌های لازم را برای حضور این کشور فراهم ساخته است. از طرفی اوضاع و شرایط ویژه اقیانوس هند در معادلات بین‌المللی، امریکارا و ادار ساخته که تلاش وسیعی را پس از فروپاشی اتحاد شوروی سابق برای محکم کردن جای پای خود در منطقه آغاز نماید.

محدودسازی روسیه در منطقه و ایجاد مانع در برابر نفوذ این کشور به مناطق جنوبی‌تر، یکی از طرح‌های کلان واشنگتن در منطقه است و کشورهایی مانند پاکستان و گروه‌هایی چون طالبان زمینه‌ساز پیاده کردن چنین اهدافی هستند.^۱

سابقه مسئله پشتونستان در روابط پاکستان و هند و ارتباط آن با دخالت پاکستان در امور افغانستان^۲
ایجاد مسئله پشتونستان به انعقاد معاهده «انگلو افغان» در ۹ نوامبر ۱۸۹۳ میلادی برمی‌گردد. طی این معاهده

۱. «پاکستان و هند در آستانه ورود به بحران»، سلام، سال هفتم، ش ۱۷۴۹، ۳۱، ۱۳۷۶.

۲. «معمای افغانستان»، دیدگاه‌ها و تحلیل‌ها، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت خارجه، شماره ۱۰۳، ۱۳۷۵، ص ۴۰-۴۴.

- «افغانستان و امنیت منطقه»، دیدگاه‌ها و تحلیل‌ها، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت خارجه، شماره ۱۰۳، ۱۳۷۵، ص ۳۵-۳۹.

- «علی‌رضا علی‌آبادی»، پیرامون مسئله افغانستان، دیدگاه‌ها و تحلیل‌ها، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت خارجه، شماره ۳۷، ص ۴۹.

۱۱۵. «مطالعات خواجه نصیر»، وزارت خارجه، شماره ۱۴، ص ۱۱۵.

الف - روابط پاکستان و امریکا: یکی از مسائلی که اغلب اوقات نقش تعیین کننده‌ای در خط مشی سیاست خارجی پاکستان ایفا کرده است، روابط این کشور با امریکا بوده است. امروزه علی‌رغم فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، پاکستان احساس می‌کند که روابط گسترده هند و روسیه به ویژه در زمینه همکاری‌های دفاعی، نظامی و تسلیحاتی کماکان به قوت خود باقی است و برای جلوگیری از افزایش توانایی و قدرت هند در معادلات منطقه‌ای، لازم است که روابط بین امریکا و پاکستان نیز در حد مناسب و قابل قبولی حفظ یا گسترش یابد. یعنی وضعیتی که در هنگام حمله شوروی به افغانستان وجود داشت هم اکنون نیز با مختصری تغییر وجود دارد. دولت «نواز شریف» که هدف بهبود اوضاع اقتصادی پاکستان و بازگرداندن ثبات و آرامش به این کشور چند قومی را سرلوحه اهداف خود قرار داده است، خود را در این راه به همکاری نزدیک با امریکا نیازمند می‌بیند. از طرف دیگر امیدوار به دریافت کمک‌های مالی و اعتباری از مجامع مالی و سرمایه‌ای نظیر صندوق بین‌المللی پول و بانک جهانی است که امریکا سهم تعیین کننده‌ای در تصمیمات آنها دارد و این امر در همکاری با سیاست‌های منطقه‌ای امریکا در قبال بحران افغانستان مشکل جلوه می‌کند. نکته دیگر آن که تحمل هزینه‌های سیاسی و اقتصادی حمایت از طالبان در افغانستان بدون جلب حمایت امریکا برای دولت اسلام‌آباد بسیار مشکل است. پاکستان برای دسترسی به اهداف خود در افغانستان نیازمند مقاومت در مقابل مخالفت‌های منطقه‌ای و بین‌المللی است. احساس مقامات اسلام‌آباد این است که همکاری با امریکا، فشار ائتلاف منطقه‌ای روسیه، هند، ایران و برخی دیگر از کشورها بر سیاست پاکستان در وضعیتی نیست که به طور یک‌جانبه هزینه حمایت از طالبان را بپردازد. بنابراین مقامات اسلام‌آباد امیدوارند همکاری با امریکا در بحران افغانستان، واکنشگن یا متحدان آن را به تأمین بخش عمده هزینه‌های این مداخله تشویق و ترغیب کند.

ب - منازعه قدرت در درون جامعه پاکستان: رقابت‌های سیاسی موجود در درون جامعه پاکستان و حکومتی که برآیند این نوع رقابت‌هاست، نقشی مهم در سیاست خارجی پاکستان نسبت به بحران افغانستان ایفا می‌نماید. بازیگران اصلی در عرصه سیاست داخلی پاکستان سران ارتش، رهبران احزاب سیاسی به ویژه احزاب مردم و مسلم لیگ، رئیس جمهور، نخست‌وزیر، فراکسیون‌های پارلمانی، علمای مذهبی، زمین‌داران بزرگ و صاحبان صنایع هستند. ائتلاف یا همکاری هر یک از این نهادها و شخصیت‌ها با یکدیگر و بلوک‌بندی‌های بین آنها، مهم‌ترین تأثیر را در تعیین خط‌مشی سیاست خارجی پاکستان دارد. به همین دلیل برای بررسی سیاست خارجی پاکستان در هر دوره باید رابطه هر یک از این نهادها و شخصیت‌ها را با یکدیگر و موقعیت سیاسی و حقوقی آنها در جامعه پاکستان به طور دقیق مورد توجه قرار داد.

در شرایط کنونی کنش و واکنش‌های بین‌نخبگان سیاسی، نظامی، اقتصادی و اجتماعی پاکستان دارای تأثیری شگرف بر سیاست خارجی این کشور به طور عام و سیاست خارجی این کشور نسبت به بحران افغانستان به طور خاص است. گروه طالبان به عنوان مهم‌ترین اهرم اجرایی سیاست خارجی پاکستان در قبال بحران افغانستان، از یک نظر، نتیجه مستقیم نوعی ائتلاف بین جمعیت علمای اسلام، دستگاه امنیتی ارتش پاکستان، بازرگان و تجار علاقه‌مند به گشایش و توسعه روابط تجاری پاکستان با آسیای مرکزی به شمار می‌رود.

رهبری سیاست خارجی پاکستان در بحران افغانستان در شرایط کنونی بر عهده دستگاه اطلاعاتی و امنیتی ارتش پاکستان می‌باشد و این نهاد تهیه امکانات تسلیحاتی و تدارکاتی نظامی برای گروه طالبان را

حمایت خود از طالبان ادامه می‌دهند. با توجه به شکست سفر وزیر خارجه پاکستان به آسیای میانه که برای

تاسیسات آبرسانی در افغانستان

وزیر خارجه امریکا مبنی بر این که سران ۸ کشور صنعتی بر ضرورت هم‌گروه‌های معارض افغانی در کابل تأکید کرده‌اند، به شکست است «گوهر ایوب خان» وزیر خارجه پاکستان در ملاقات با همتای دسترسی به آسیای مرکزی را هموار می‌کند. وزیر خارجه پاکستان صورت اداره کامل افغانستان توسط طالبان کشورهای این منطقه بنادر پاکستان در کنار اقیانوس هند دسترسی پیدا کنند. اما آخرین تا میانه به شکست گرایید و وزرای خارجه کشورهای ازبکستان، قز، گروه‌های افغانی در دولت این کشور تأکید کردند.

ز - نقش اکو بر روابط ایران و پاکستان

یکی از بهترین و امن‌ترین راه برای برقراری ارتباط پاکستان به آسیای میانه از طریق ایران می‌باشد. همکاری‌های نهادینه «سنتو» و «آرسی دی» شروع می‌شود. بعد از انقلاب، دو کشور در همکاری با پاکستان این مزیت را دارد که پاکستان همکاری اقتصادی با کشورهای حاشیه اقیانوس هند، پیمان «آسه» علی‌رغم وجود پاره‌ای اختلافات ایران با کشورهای همسایه، نداشته‌است. تنها اختلاف در مورد تعیین حدود مرز دریایی بوده که

فصل پنجم - بررسی روابط پاکستان با ایران

بررسی خطوط اصلی سیاست خارجی پاکستان در رابطه با ایران بررسی سیاست خارجی پاکستان نشان می‌دهد این کشور روابط دو جانبه، منطقه‌ای و جهانی با ایران تنظیم کرده است. در سطح «دوست و برادر»، در سطح چندجانبه منطقه‌ای «یک رفیق نیمه راه» است. عوامل عمده فرایند تصمیم‌گیری در سیاست خارجی پاکستان است. دو عامل برجسته تصمیم‌گیری در سیاست خارجی این کشور یک دشمن خطرناک و امید به امریکا به عنوان یک منجی و صحنه این رفتار پاکستان تا حدود زیادی ناشی از تجربیات این کشور بسیاری از سیاستمداران پاکستانی، انزو و خطرناک‌ترین شرایط برای

رت تشکیل یک دولت فراگیر با حضور اسلام‌آباد جنبه بین‌المللی بخشیده است. ازبکستانی خود اظهار داشت: «طالبان راه ن به همتای ازبکی خود وعده داد که در خواهند توانست از طریق این کشور به تلاش‌های وزیر خارجه پاکستان در آسیای اقلستان و تاجیکستان بر مشارکت همه

سیای میانه از طریق ایران می‌باشد؛ زیرا به دو کشور در قبل از انقلاب از پیمان قالب سازمان «اکو» به فعالیت اقتصادی می‌تواند برای ایران پلی در جهت نیل به «ان» و «سارک» باشد.

ایران هیچ‌گونه برخورد نظامی با پاکستان ن‌هم در تیرماه ۱۳۷۶ در تهران خاتمه یافت.^۲

خارجی خود را در سه سطح مختلف روابط دو جانبه با ایران، پاکستان یک کشور «دوست و رفیق» و در سطح بین‌المللی یک چهره نقابدار، در بسیاری از موارد ثابت و قابل توجه بود عبارت است از: ترس از هند به عنوان هم‌گردان معادلات جهانی.

دوره‌های گذشته است. به اعتقاد این کشور است زیرا در صورت منزوی

۱. جمهوری اسلامی، ۱۳۷۶/۴/۲.

۲. گنجی دوست، فرزین‌نیا، «همکاری اقتصادی ایران، ترکیه و پاکستان»، دیدگاه

وزارت خارجه، شماره ۷، ص ۹۳.

گاه‌ها و تحلیل‌ها، گروه مطالعات خاورمیانه غیر عربی

شدن و بیرون رفتن از کانون توجه جهانی فقط این کشور می ماند و هند که به تنهایی مسائل شان را حل کنند و این برای پاکستان به منزله یک فاجعه است. لذا پاکستان با طرفندهای مختلف سعی دارد از چنین شرایطی که برای خود بسیار خطرناک می داند، گریزان باشد. یکی از روش های پاکستان برای جلب توجه افکار جهانی به خود، ایفای نقش واسطه در مناقشات بین دیگر کشورهاست. این نقش - فرار از انزوای طریق واسطه قرار گرفتن - از جمله نقاطی است که به دیدگاه امریکاییان بسیار نزدیک است؛ زیرا همین نقش حداقل در دو مورد عمده سیاست های جهانی توانست امریکا را از بن بست نجات دهد. در تاریخ ۱۵ جولای سال ۱۹۷۱ میلادی وقتی در اوج مخالفت چین کمونیست و امریکا، «نیکسون» اعلام کرد سال آینده با «مائوتسه دونگ» ملاقات خواهد کرد، سپس مشخص شد که مقدمات سفر مخفیانه «کسینجر» مشاور امنیت ملی رئیس جمهوری وقت امریکا به پکن را پاکستان فراهم کرده بود. دومین کمک بزرگ پاکستان به امریکا پس از اشغال افغانستان بود که به دنبال خروج ایران از مدار امریکا در سال ۱۳۵۷، هیچ راه دسترسی دیگری برای امریکا به خاک افغانستان جز پاکستان وجود نداشت. همکاری پاکستان با امریکا نه تنها آخرین تجاوز شوروی در جهان را ناکام گذاشت، بلکه حدود ده سال همکاری، در جریان مبارزات افغانستان، زمینه را برای تحولات کنونی آماده ساخت. اشتراک دیدگاه پاکستان و امریکا در مورد خطرناک بودن انزوای پاکستان در سخنان مسئولان امریکا نیز مطرح شده است. در اسفند ۷۳ «رافائل» معاون وزیر خارجه وقت امریکا اعلام کرد اگر پاکستان احساس انزوای کند، می تواند منجر به امری شود که ما آن را به عنوان روابطی ناسالم با ایران تلقی می کنیم. از سوی دیگر پاکستان به عنوان طرف ضعیف تر در مناقشه کشمیر مایل است که پای قدرت های بزرگ فرامنطقه ای را به منطقه بکشد که این موضوع برای دیگر کشورها به ویژه ایران بسیار ناخوشایند است.^۱

الف - روابط سیاسی

۱- روابط دو کشور در دوران قبل از پیروزی انقلاب اسلامی

دولت ایران نخستین دولتی بود که جمهوری اسلامی پاکستان را پس از اعلام استقلال به رسمیت شناخت. «لیاقت علی خان» نخست وزیر وقت این کشور در بازگشت از سفر لندن به هنگام توقف در تهران اظهار داشت: «ایران و پاکستان یک روح در دو جسم هستند». به طور کلی علل همکاری نزدیک بین دو کشور در دوران قبل از انقلاب را باید در عوامل زیر جستجو کرد:

- ۱- هر دو کشور با نظام های استبدادی اداره می شدند.
- ۲- وابسته به غرب و به ویژه امریکا و حافظ منافع این کشور در منطقه بودند.
- ۳- عضو پیمان های نظامی منطقه بودند.
- ۴- در چارچوب همکاری عمرانی منطقه ای (آرسی دی) با یکدیگر همکاری داشتند.
- ۵- با نفوذ کمونیسم در منطقه به شدت مبارزه می کردند.
- ۶- در خصوص افغانستان، ایران کوشش های مجدانه ای به عمل آورد تا اختلافات دو کشور را که عمدتاً بر سر مسئله «پشتونستان» به وجود آمده بود و منجر به قطع روابط سیاسی شده بود حل نموده و روابط را مجدداً در سال ۱۳۴۱ برقرار نماید.

۱. هنگامی به منابع توسعه روابط ایران و پاکستان، خیرگزاری جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۵/۸/۵.

۷- در طول جنگ هند با پاکستان، ایران هند را رسماً به تجاوز محکوم کرد. در طول جنگ ایران اقدام به

ارسال جنگنده‌های «اف ۸۶» به پاکستان کرد.^۱

روابط دو کشور در قبل از انقلاب اسلامی به دو دوره قابل تفکیک می‌باشد:

۱- از سال ۱۹۴۷ تا ۱۹۷۱ میلادی؛

۲- از سال ۱۹۷۱ تا وقوع انقلاب اسلامی ایران.

در دوره نخست، ایران نسبت به پاکستان ضعیف بود و ضمن درگیری با مشکلات داخلی، همانند پاکستان با تهدید خارجی نیز روبه‌رو بود. پاکستان با هند درگیر بود و ایران نیز درگیر مسائلی با شوروی بود. آنچه در این مرحله باعث تقویت روند رشد روابط دوستانه دو کشور شد، عدم برخورد منافع بین دو کشور و نیز سردی روابط با همسایگان بود. در این دوره ایران و پاکستان در گرد آمدن در پیمان بغداد در فوریه ۱۹۵۵ ضمن قرارداد مسائل امنیتی خود در داخل ترتیبات مشترک با امریکا موفق به تحکیم روابط در سایر جنبه‌ها گردیدند. از جمله تکیه بر اصل حسن همجواری و پذیرش اصل دولت کامله‌الوداد در تجارت و در سایر زمینه‌ها از موضوع یکدیگر در مورد موضوع‌های مبتلا به حمایت نمودند. مسائل منطقه‌ای دیگری هم وجود داشتند که در آن ایران کمک جدی به پاکستان نمود. از جمله نقش شاه ایران در استقرار مجدد روابط دیپلماتیک پاکستان با افغانستان در سال ۱۹۶۳ میلادی می‌باشد.

مرحله دوم روابط که از سال ۱۹۷۱ شروع می‌شود شاهد تغییرات شدیدی در وضعیت ژئوپلیتیکی و سیاسی پاکستان است. در این دوره با جدا شدن نیمه شرقی پاکستان، این کشور دچار ضعف شدیدی شد و ایران در این مرحله قدرت گرفت. خروج بریتانیا از خلیج فارس در سال ۱۹۷۱ و تمایل شاه به جانشینی بریتانیا به عنوان ژاندارم خلیج فارس و نیز افزوده شدن بر اهمیت آن به عنوان عاملی مهم در روابط بین‌المللی، براهمیت ایران افزود. پاکستان پس از تجزیه، چه از نظر سیاسی و چه مادی شدیداً متکی به کمک‌های ایران شد و ایران نیز با امکاناتی که در اختیار داشت کمک قابل ملاحظه‌ای به پاکستان کرد. در زمینه اقتصادی در سال ۱۹۷۴ ایران ۸۰۰ میلیون دلار کمک به صورت اعتبار و پول نقد برای از بین بردن اثرات تجزیه کشور و نیز کم کردن اثر افزایش قیمت نفت بر اقتصاد لرزان پاکستان و پیش بردن برنامه‌های توسعه به پاکستان نمود. دو کشور در مسئله بلوچ‌ها با یکدیگر اشتراک منافع دارند. بلوچ‌ها در دو طرف مرز در تردد هستند و بدین ترتیب ناآرامی در میان بلوچ‌ها ممکن است در طرف دیگر مرز هم تأثیر بگذارد. لذا منافع ملی دو کشور در ثبات و آرامش نواحی بلوچ‌نشین می‌باشد. از این رو بود که ایران علاقه خود را نسبت به تمامیت ارضی و استقلال پاکستان بارها اعلام نمود و نهایتاً آن که تنها دلیل علاقه دو کشور به حفظ روابط همکاری فقط به خاطر وابستگی‌های مشترک مذهبی و فرهنگی نیست بلکه تشابه مسائل امنیتی دو کشور نیز حائز اهمیت است.^۲

۲- روابط بین ایران و پاکستان در دوران بعد از پیروزی انقلاب اسلامی

پاکستان از نخستین کشورهایایی بود که ایران را به رسمیت شناخت (فوریه ۱۹۷۹)، بعد از پیروزی انقلاب، دو نظام کاملاً متفاوت در دو کشور حکومت می‌کردند. در یک طرف یک نظام نوپا و انقلابی و در طرف دیگر یک رژیم دیکتاتوری نظامی با سابقه سرنگونی یک دولت ملی قرار داشت. در رابطه با افغانستان هدف

۱. بررسی روابط استراتژیک ایران و پاکستان، دیدگاه‌ها و تحلیل‌ها، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه، ص ۶.

۲. محمد فرد سعیدی، سیاست خارجی پاکستان بعد از سال ۱۹۷۱.

مشترک هر دو کشور مبارزه با اشغال نظامی افغانستان توسط ارتش سرخ شوروی بود. پاکستان در صدد بود تا با بهره گیری از یک نیروی شبه نظامی مجاهدان کشورهای اسلامی متشکل از ۲۵ تا ۳۰ هزار نیرو و برخورداری از سیل کمک‌های نظامی و اقتصادی این مهم را به انجام رسانده و نقش برتر را در این مسئله ایفا نماید. پس از سرنگونی «نجیب‌الله» اختلافات دو کشور آشکار شد. پاکستان مدعی است که:

- ۱- ایران از محور ربانی - احمد شاه مسعود حمایت می‌کند؛
 - ۲- حامی گروه‌های شیعه افغانی است؛
 - ۳- در دوران مبارزه جهادی، ایران نقشی به مراتب کمتر از پاکستان داشته است؛
 - ۴- با روسیه و افغانستان علیه پاکستان همکاری‌های خود را افزایش داده است؛
 - ۵- پس از سقوط هرات، ایران آشکارا به حمایت از رژیم کابل پرداخته است.
- در مقابل، برخی از ناظران واقع بین پاکستانی و اکثس‌های ایران را نتیجه اعمال چندین ساله سیاست‌های ضدایرانی توسط دولت‌های گوناگون می‌دانند که در متغیرهای زیر تبلور یافته است:
- ۱- نادیده انگاشتن نقش واقعی شیعیان در دولت افغانستان؛
 - ۲- نقش پاکستان در اجرای فرامین امریکا و سایر کشورهای منطقه؛
 - ۳- پاکستانی‌ها همیشه سعی کرده‌اند که در اغلب موارد ایران را در مسئله افغانستان دور بزنند. نتیجه آن که شکست سیاسی پاکستان در قبال افغانستان باعث شد که آن کشور برای فرار از بن‌بست افغانستان بار دیگر به ایران متوسل شود.

در رابطه با هند، برقراری رابطه دوستانه ما با این کشور چندان به مذاق پاکستانی‌ها خوش نیامده و این تصور غلط در ذهن آنها جای گرفته است که ایران روابط خود را با بزرگ‌ترین دشمن پاکستان و برضد آن بهبود بخشیده است. تأثیر بهبود در روابط امریکا با پاکستان در رابطه با ایران نیز معامله‌ای دو سویه است. پاکستانی‌ها هر چقدر به امریکایی‌ها نزدیک شوند از ایران دورتر می‌شوند. این طور استنباط می‌شود که پاکستانی‌ها به امریکایی‌ها قول داده‌اند تا در خط اول مبارزه علیه بنیادگرایی به فعالیت بپردازد تا از این رهگذر بتوانند همچنان از کمک‌های نظامی امریکا برخوردار شوند. عدم قاطعیت بوتو در رابطه با تحریم ۱۹۹۵ امریکا علیه ایران نشانه بارزی از دیپلماسی ترس پاکستان از خشم امریکا بود. پاکستان با دادن رأی ممتنع به قطعنامه ۵۴۰ شورای امنیت مبنی بر آزادی کشتیرانی در خلیج فارس و رأی مثبت به محکومیت ایران به خاطر حمله به کشتی‌های بی طرف، عملاً نقض عهد کرد و برای نخستین بار در مجامع بین‌المللی مخالفت خود را با ایران به نمایش گذاشت. پس از پذیرش قطعنامه ۵۹۸، پاکستان از مجزوراتی که در رابطه با ایران در برابر کشورهای عربی داشت بیرون آمد و تحرکاتی را در روابط فیما بین به وجود آورد. سیاست دو کشور در قبال فلسطین با توجه به وجود رابطه حسنه پاکستان با ساف، جنگ ۱۹۸۲ لبنان، بازگشت مصر به اتحادیه عرب و رژیم صهیونیستی سازگاری چندانی با یکدیگر ندارد. این کشور هر از چندگاهی مسئله شناسایی رژیم صهیونیستی را در مجامع داخلی و خارجی مطمح نظر قرار می‌دهد.^{۱ و ۲}

۱. بررسی روابط استراتژیک ایران و پاکستان، دیدگاه‌ها و تحلیل‌ها دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور اجتماعی، ص ۷-۸.
۲. برای مطالعه بیشتر به منبع زیر رجوع شود.
- انتخاب استراتژی برای ایران و پاکستان، دیدگاه‌ها و تحلیل‌ها، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت خارجه، شماره ۱۳۷۴، ۹۷.

واکنش پاکستان نسبت به جنگ تحمیلی

در قبال جنگ تحمیلی، پاکستان موضع بی طرفی اتخاذ نمود و خواهان خاتمه جنگ بود. در سال ۱۳۶۰، ضیاءالحق در چارچوب «کمیته صلح سازمان کنفرانس اسلامی» یک سلسله مأموریت‌های میانجیگری و صلح را به عهده گرفت و همراه وزیر خارجه پاکستان سفرهایی به تهران و بغداد نمود. این سفرها نتیجه مثبتی به دست نداد؛ زیرا یکی از این شرایط ایران محکوم کردن متجاوز بود و این امر انجام نگردید. پس از آن وزیر خارجه پاکستان اعلام نمود این کشور آماده است هر زمان که علامتی از سوی ایران و عراق دریافت دارد به کوشش‌های خود در امر میانجیگری تا حصول نتیجه ادامه دهد.

پاکستان اعلام نمود که اتخاذ مواضع ضد جمهوری اسلامی نه تنها کمکی به حل مشکل و ختم جنگ نخواهد کرد، بلکه موجب پیچیده‌تر شدن مسئله و گسترش جنگ می‌گردد. این کشور به قطعنامه پیشنهادی عراق برای خاتمه جنگ که در سی و هفتمین اجلاس مجمع عمومی مطرح شده بود، رأی ممتنع داد و در کنفرانس سران کشورهای اسلامی در «کازابلانکا» نیز ضیاءالحق پیشنهاد کرد که هیئتی از طرف کنفرانس برای ترغیب مقامات ایران به شرکت در کنفرانس به تهران اعزام شود. از سال ۱۳۶۳ تا حدودی مواضع دولت پاکستان در قبال جنگ تحمیلی به رغم اعلام بی طرفی تغییر نمود. این کشور در اجلاس شورای امنیت سازمان ملل متحد به قطعنامه تنظیم شده توسط کشورهای عضو شورای همکاری خلیج فارس که در آن جمهوری اسلامی ایران تلویحاً به خاطر حمله به کشتی‌های بی طرف محکوم شده بود، رأی مثبت داد و این امر نشانگر تغییر بی طرفی پاکستان در جنگ تحمیلی و نخستین باری بود که پاکستان به یک قطعنامه ضد ایرانی رأی مثبت می‌داد. پس از آن تا پایان جنگ تحمیلی بعضی اظهارات و اشارات مقام‌های پاکستانی در محافل و مجامع بین‌المللی و گفتگو با خبرنگاران و نیز روش برخی از مطبوعات آن کشور در قبال جنگ تحمیلی با سیاست اعلام شده پاکستان در منطقه و خط‌مشی قبلی آن کشور در قبال جنگ تحمیلی سازگار نبود.^۱

روابط سنتی دوستانه بین دو کشور در حال حاضر تحت الشعاع سیاست خارجی پاکستان در قبال افغانستان و حمایت آن کشور از جنبش طالبان و رقابت برای عبور دادن خط ترانزیت آسیای میانه از پاکستان و افغانستان قرار گرفته است که با سیاست‌های ایران مغایرت دارد. هر چند که در مناسبت‌های مختلف پاکستانی‌ها سعی داشتند تأکید نمایند که دخالتی در افغانستان نداشته و گروه طالبان مورد حمایت و نظر پاکستان نیستند. تسلط طالبان بر کابل و سرعت پیشروی آنان در سایر نقاط افغانستان و به رسمیت شناخته شدن حکومت آنان از سوی پاکستان و عدم شرکت پاکستان در کنفرانس منطقه‌ای افغانستان در تهران باعث سرد شدن بیشتر روابط دوجانبه گردید و دولت جدید نیز علی‌رغم انتظاراتی که می‌رفت تقریباً سیاست دولت «بوتو» را در زمینه خارجی ادامه می‌دهد. علاوه بر این، پاکستان به طور رسمی خواهان شرکت نماینده طالبان به عنوان نماینده افغانستان در مجامع بین‌المللی شده است. «کشمیر» و تحولات آن دیار و توقع جدی پاکستان از ایران برای حمایت از موضع این کشور در قبال کشمیر و گسترش روزافزون روابط تهران - دهلی نیز موجب ناخرسندی پاکستان است، اما روی هم رفته روابط سیاسی ایران و پاکستان با تکیه بر گسترش روابط فرهنگی - اقتصادی و همکاری‌های مهم بین‌المللی و منطقه‌ای در سال ۱۳۷۵ نسبتاً از حجم

۱. گزارش توجیهی پاکستان، وزارت خارجه، ۱۳۷۶، ۲۱.

گسترده‌ای برخوردار بود. در این زمینه موضوع تلاش دو کشور برای حل بحران افغانستان جایگاه خاص داشت و در همین زمینه مقام‌های دو کشور در سطح وزیران خارجه و معاونان آنها سفرهای متقابلی به پایتخت‌های یکدیگر داشتند و در جریان این مذاکرات بر روند تفاهم گروه‌های افغان و پرهیز از جنگ داخلی و دخالت نکردن قدرت‌های خارجی در امور داخلی این ... کشور تأکید شد. در جریان روابط سیاسی ایران و پاکستان در سال ۱۳۷۵ همچنین موضوع همکاری‌های منطقه‌ای به ویژه در چارچوب سازمان «اگو»، مسائل شبه قاره هند و جهان اسلام نیز جایگاه ویژه‌ای داشت و رهبران دو کشور بر اهمیت هماهنگی هر چه بیشتر میان اسلام آباد و تهران تأکید کردند. همچنین موضوع حمایت ایران از برگزاری کنفرانس مقدماتی کشورهای اسلامی در پاکستان به همین مناسبت پیش از برگزاری کنفرانس اصلی سران در تهران نیز از جمله مهم‌ترین همکاری‌های سیاسی در روابط میان دو کشور در سال ۱۳۷۵ بود.

روابط پارلمانی دو کشور نیز در سال ۱۳۷۵ از گسترش خوبی برخوردار بود. در همین زمینه باید به سفر

اسلام آباد اشاره کرد که طی بررسی قرار گرفت.^۱

در سال ۱۳۷۶ نیز آقای ... همچنین در اجلاس سران که علاوه، در ماه خرداد نیز «نو» در مورد مسئله افغانستان

ب- روابط اقتصادی و بازرگانی ... ۱۹۷۳ ...

آن چارچوب همکاری مجالس دو کشور، پس از کنفرانس بین‌المجالس مورد

رئیس‌جمهوری اسلامی ایران در حاشیه اجلاس سران گروه هشت و کنفرانس اسلامی با «نواز شریف» نخست‌وزیر پاکستان دیدار و مذاکره نمود. به از شریف» به تهران سفر نمود و درباره توسعه و تحکیم روابط فیما بین و به ویژه مذاکره کردند.

نی ایران و پاکستان

اجلاس مشترک همکاری اقتصادی، فتنه‌ها، تشکیم شد. بعد از

در اواخر سال ۱۳۷۲ «آصف احمد علی» وزیر امور خارجه وقت پاکستان برای شرکت در اجلاس وزیران خارجه «اکو» به تهران آمد. در دیدار آقای ناطق نوری رئیس مجلس شورای اسلامی از پاکستان در ۱۳۷۳، با مقام‌های پاکستان در خصوص احداث پالایشگاه، احداث خط لوله گاز، ادامه خط آهن

بافق - بندر عباس - زاهدان به پاکستان، همکاری بوسنی مذاکره شد. پیشنهاد ایران برای تشکیل نمایندگان مجالس کشورهای عضو «اکو» مطبوعه اجلاس فوق العاده وزرای خارجه کشورهای رئیس جمهور پاکستان «فاروق احمد خان» مورد مسائل منطقه‌ای و بین‌المللی مذاکره شد. انتقال انرژی و ساخت پالایشگاه به امضای رساله در اجلاس سران کشورهای عضو «اکو» به اسفند در ۱۵ آبان ۱۳۷۴ در دیدار «بو تو» از ایران نقل، سرمایه‌گذاری مشترک و ورزشی بانوان وزیر نفت ایران در اوایل شهریور ۱۳۷۵ بین ایران و پاکستان به امضا رسید.

دیدار «عبدالستار» وزیر صنایع پاکستان نماینده بین‌المللی تهران و سفر وزیر بهداشت مقامات دولت «بو تو» از توسعه نسبی مبادی به دنبال روی کار آمدن دولت «نواز شریف»، با ایران طی سال جاری میلادی گله‌مند شدند کشور به ویژه حضور فعال پیمانکاران ایرانی رضایت دارند. هر چند طرف ایرانی در چارچوب و طرح انتقال خط لوله گاز، بارها نارضایتی سفر وزیر نفت کشورمان به پاکستان در اوایل وجود آورد. دو قرارداد در زمینه «انجام مطالعات همکاری‌های مشترک برای احداث پالایشگاه» دو طرف از اعتبار صادراتی صد میلیون دلار سیاست‌های تشویقی جدیدی جهت جلب سرمایه‌گذاری سال گذشته جمعاً یک میلیون دلار از اعتبار گرفته است.

اولین نماینده اختصاصی تجاری - صنعتی شد. بنیاد مستضعفان و جانبازان انقلاب اسلامی

ری‌های نفت و گاز، همکاری در «اکو»، مسائل منطقه و مسئله «بین‌المجالس کشورهای اسلامی» و جلسات مشترک طرح شد. همچنین در شهریور ۱۳۷۳ وزیر خارجه ایران در عضو سازمان کنفرانس اسلامی در اسلام آباد شرکت نمود. «نغازی» در شهریور ۱۳۷۳ از ایران دیدار کرد. در این دیدار در دو طرفین یک یادداشت تفاهم در مورد همکاری‌های تجاری، رئیس جمهور ایران نیز در اسفند ۱۳۷۳ به منظور شرکت اسلام آباد رفت.

پنج یادداشت تفاهم همکاری در زمینه‌های اقتصادی، حمل و میان مقام‌های دو کشور به امضا رسید.

ز پاکستان دیدار کرد و توافقنامه‌ای جهت احداث خط لوله گاز

از ایران در نیمه دوم سال ۱۳۷۵ جهت شرکت در مراسم افتتاح است کشورمان به پاکستان از دیگر رویدادها بود.^۱

ولات تجاری طی دو سال گذشته ابراز رضایت نموده بودند ولی مسئولین تجاری این کشور از کاهش شدید صادرات این کشور در ضمن، دو طرف از توسعه اخیر همکاری‌های صنعتی دو طرف در طرح‌های عمرانی این کشور از جمله راهسازی و پل‌سازی خوب اجرای قرارداد فروش بولدوزر و پالایشگاه مشترک نفت خود را از عدم پیشرفت کار به طرف پاکستانی اعلام نموده است. آخر مرداد ۱۳۷۵ تحرکی را در زمینه همکاری‌های نفت و گاز به لغات امکان‌سنجی گاز رسانی» و موافقتنامه‌ای در جهت «گاز نفت» میان طرفین به امضا رسید. به دنبال عدم استقبال تجاری ارائه شده از سوی بانک مرکزی دو کشور، مناسب است نظر تجار در چارچوب اعتبار مذکور اتخاذ گردد. در طول دو صد میلیون دلاری مذکور، مورد استفاده تجار دو طرف قرار

صنعتی ایران در لاهور با حق فروش در اردیبهشت ۱۳۷۵ برگزار می‌نماید. برای اولین بار نماینده اختصاصی تجاری - صنعتی در

۱. گزارش توجیهی ایران و پاکستان، وزارت خارجه، ۶/۲/۱

شهر کراچی در آبان ماه ۱۳۷۵ برگزار نمود که با استقبال گسترده بازدیدکنندگان پاکستان روبه‌رو شد. در ضمن یکی از دو واحد کارخانجات نساجی ایران - پاک واقع در ایالات بلوچستان پاکستان در اواسط سال گذشته به صورت آزمایشی راه‌اندازی شد.

همکاری دو کشور در زمینه احداث پالایشگاه مشترک در ایالت بلوچستان از جمله همکاری‌هایی است که در این زمینه قراردادی در جریان سفر وزیر نفت کشورمان به پاکستان در سال ۱۳۷۵ منعقد شد. در چارچوب گسترش روابط اقتصادی در سال ۱۳۷۵ باید موضوع برگزاری نمایشگاه بازرگانی ایران در شهر کراچی به مدت ده روز و ادامه حضور شرکت‌های ایرانی برای انجام طرح‌های راه‌سازی و امضای قرارداد احداث یک کارخانه نیشکر از سوی پاکستان در استان خوزستان و خرید ۴۸۶ دستگاه بولدوزر از ایران اشاره کرد.

دهمین اجلاس کمیسیون مشترک اقتصادی دو کشور به دلیل عدم اجرای تصمیمات گذشته به ویژه عدم اجرای قرارداد فروش بولدوزرها و قرارداد احداث پالایشگاه طی دو سال متوالی به تعویق افتاد و احتمالاً با توجه به نظرات دولت جدید پاکستان در تابستان سال جاری (۱۳۷۶) در تهران تشکیل خواهد شد.

در خصوص تشکیل کمیته مشترک تجاری دو کشور که از سال ۱۹۸۲ تاکنون به تعویق افتاده بود، در نهایت دو طرف سال گذشته موافقت کرده بودند که اولین کمیته مشترک در سطح معاونین وزرای بازرگانی دو کشور تشکیل شود. لکن مجدداً به دلیل سقوط دولت قبلی، برپایی اجلاس مذکور به تعویق افتاد.

میزان مبادلات تجاری دو کشور در طول سال مالی ۱۹۹۵-۱۹۹۶، ۲۸۵ میلیون دلار بود که نسبت به سال قبل از آن افزایش قابل توجهی را نشان می‌دهد. میزان صادرات ایران به پاکستان در دوره فوق‌الذکر، ۱۷۰ میلیون دلار شامل ۱۲۵ میلیون دلار نفت و واردات ایران از پاکستان در همین دوره، ۱۱۵ میلیون دلار شامل ۹ میلیون دلار برنج می‌باشد. این حجم صادراتی پاکستان بدون احتساب صادرات غیر مستقیم این کشور به ایران از طریق مراکز دیگری به ویژه امیرنشین دویی می‌باشد. حجم صادرات غیر مستقیم پاکستان به ایران بیش از ۵۰ میلیون دلار می‌باشد و لکن در چهار ماهه نخست سال مالی ۱۹۹۶ - ۱۹۹۷ میزان واردات پاکستان به یکباره کاهش چشمگیری پیدا کرد، ولی صادرات این کشور به ایران از افزایش خوبی برخوردار شد. (میزان صادرات ایران ۱۲۲ میلیون دلار و میزان واردات از پاکستان حدود ۸ میلیون دلار است). البته این ارقام بدون احتساب صادرات غیر مستقیم پاکستان به ایران می‌باشد.

مطالعات مقدماتی برای ساخت خط لوله گاز میان ایران و پاکستان که آسان‌ترین و مطمئن‌ترین مسیر انتقال گاز به پاکستان است. انجام شده و دو کشور کمیته‌ای را برای بررسی نهایی این طرح تشکیل داده‌اند. ضمناً طرح‌های مشابه برای انتقال گاز ترکمنستان و قطر به پاکستان نیز تحت بررسی قرار دارد اما تاکنون اقدامات عملی در این زمینه آغاز نشده است.

مقام‌های هندی در تاریخ ۲۵ اردیبهشت ماه سال جاری اعلام کردند که پاکستان هنوز بررسی مسیر خط لوله گاز مشترک ایران و هند را که از خاک این کشور می‌گذرد، تأیید نکرده است. وزیر نفت و گاز هند در مجلس نمایندگان این کشور اظهار داشت که اسلام‌آباد به طور رسمی علاقه‌ای در خصوص تأیید این طرح از خود نشان نداده است.^۱

۱. خبرگزاری آلمان، ۱۳۷۶/۲/۲۵.

همکاری اقتصادی ایران و پاکستان در آسیای مرکزی

یکی از مقوله‌های مهم در همکاری ایران و پاکستان، کشورهای آسیای مرکزی هستند. فروپاشی شوروی موجب پدید آمدن اوضاع و احوال جدیدی گردید که بر سرنوشت روابط بین‌المللی تأثیر نهاد؛ اما این تأثیر بر کشورهای آسیای مرکزی و ملی که در مرزهای شوروی یا در پیرامون آن قرار داشتند، بیشتر بوده است. ایران و پاکستان از جمله کشورهای آسیای مرکزی هستند که از چندین دهه اخیر در قبال رویدادهای مهم جهانی در شرایط مشابه قرار داشته و هم مرزی و سنن دیرینه آنها سرنوشت مشترکی را برایشان فراهم ساخته است. تحولات در آسیای مرکزی هم بخشی از این رویدادهاست که همکاری گسترده‌ای را ایجاد می‌کند و هم مرز بودن ایران و پاکستان با این کشورها، تشابهات قومی، فرهنگی و تاریخی و احساسات نزدیکی که از این بابت متصور است زمینه مناسبی برای توسعه همکاری را پدید آورده است. این همکاری‌ها می‌تواند در برخی از زمینه‌ها به‌طور دوجانبه و در بعضی دیگر به‌طور چند جانبه به‌ویژه در چارچوب اکو، صورت پذیرد. مقوله‌های مختلفی برای همکاری بیشتر بین دو کشور به شرح زیر وجود دارد:

الف- در زمینه‌های صنعتی

یکی از موارد ضروری برای همکاری بین ایران و پاکستان و آسیای مرکزی، در زمینه صنعت نهفته است. بعضی از کشورهای آسیای مرکزی دارای زیربنای صنعتی به‌ویژه در بخش صنایع سنگین هستند. بررسی مشترک ایران و پاکستان می‌تواند جهات مناسب برای تشریح مساعی در این مورد را آشکار سازد. بهره برداری از منابع نفت و گاز در آسیای مرکزی و تنظیم برنامه‌هایی برای کمک به صدور آن از طریق بنادر ایران و پاکستان و طرح لوله‌کشی‌های لازم در مناطق مرزی و سپس ادامه آن تا سواحل جنوبی ایران و پاکستان بخش دیگری از این همکاری‌های بالقوه را تشکیل می‌دهد. استفاده از منابع برق آبی بعضی از کشورهای آسیای مرکزی و کمک به آنها در این زمینه، به نفع ایران و پاکستان نیز خواهد بود.

امکانات تولید پنبه در کشورهای آسیای مرکزی مقوله دیگری برای همکاری است.

ب- در زمینه راه‌های دریایی و زمینی و هوایی

- ۱- کشورهای آسیای مرکزی از دسترسی مستقیم به آبهای آزاد محرومند و این مشکل بزرگی برای رشد و توسعه اقتصادی آنها محسوب می‌گردد. دو کشور دارای امکاناتی هستند که در صورت فراهم شدن زمینه می‌تواند موجب دسترسی کشورهای آسیای مرکزی به دریاهای آزاد گردد. این راه‌ها در مناطق شرقی ایران موجب گسترش همکاری‌های اقتصادی دو کشور نیز خواهد بود.
- ۲- راه‌های آسیای مرکزی که موجب ارتباط ایران و پاکستان با بازارهای شرق دور از یک سو و اروپا از سوی دیگر می‌شود، این راه‌ها بیشتر بر خطوط آهن متکی هستند. مهم‌ترین این خطوط، راه آهن چین به «آلماتا» و سپس دره «تجن» است که ایران در این مورد راه آهن سرخس - تجن را نیز به پایان رسانید. ارتباط یافتن این خطوط باعث می‌گردد که حمل کالا از مرز چین و قزاقستان تا ایران در حدود ۱۰ روز و تا کراچی ۱۵ تا ۲۰ روز به طول انجامد که بسیار کوتاه‌تر از مسیر سه تا چهار ماهه کشتیرانی از بنادر «شانگهای» و «تین جین» تا کراچی است و هزینه حمل نیز با صرفه‌تر خواهد بود.
- ۳- در زمینه برقراری پروازهای منظم، اقداماتی از طرف هر دو کشور ایران و پاکستان صورت گرفته است. در این زمینه برقراری خطوط هوایی بین اسلام‌آباد - کاشمر گام مهمی برای ارتباط با بخش دیگری از آسیای مرکزی است.^۱

۱. ایران و پاکستان، همکاری در آسیای مرکزی. فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، سال دوم، شماره ۴، بهار ۱۳۷۳

ج- روابط ایران و پاکستان از لحاظ امنیتی و نظامی

ملاحظات نظامی پاکستان

پاکستان از ابتدای تأسیس با جنگ‌های پی‌درپی با هند مواجه بود و موجودیت خود را از جانب هند مورد تهدید می‌داند. این نگرانی سبب شده است که اکثر دولتمردان این کشور نظامی باشند و نظامیان در صحنه سیاسی نقش اساسی و فعالی را ایفا نمایند. خرید تجهیزات نظامی بخش زیادی از بودجه این کشور را به خود اختصاص می‌دهد. امریکا پس از اشغال افغانستان به سیله شوروی، تحریم تسلیحاتی پاکستان را لغو نمود و این کشور با کمک‌های امریکا توانست ارتش را تقویت نماید. در این جهت، «ضیاء الحق» رئیس جمهوری وقت پاکستان با درک اوضاع آن زمان به تثبیت حاکمیت خود در داخل و تقویت ارتش اقدام کرد. وی با محور قرار دادن حمایت از مبارزان افغان در سیاست خارجی خود موجب سیل کمک‌های مالی و سیاسی غرب و شیوخ و خلیج فارس به ویژه عربستان گردید. سیاست مدرنیزه کردن ارتش که در ارتباط با سیاست‌های خارجی به ویژه همکاری نظامی با نیروهای واکنش سریع امریکا بسیار مورد توجه بود، در حدود نیمی از بودجه این کشور را به خود اختصاص داد و از طرف دیگر در حدود ۱۵ میلیارد دلار بدهی خارجی را برای این کشور به ارمان آورد. این کمک‌ها پس از خروج نیروهای این کشور از افغانستان به تدریج کاسته و سپس قطع شد؛ اما در زمان جنگ خلیج فارس و بحران داخلی افغانستان به طور مقطعی از سرگرفته شد.^۱

روابط نظامی دو کشور

روابط دفاعی دو کشور از تحرک کافی برخوردار نیست و از ظرفیت‌های موجود بهره‌برداری لازم به عمل نمی‌آید. سپاه پاسداران انقلاب اسلامی چند یادداشت تفاهم با ارتش پاکستان به امضا رسانیده بود که به

۶- همکاری مشترک نظامی و امنیت در جهت کنترل تولید و قاچاق مواد مخدر.

همکاری‌های دو جانبه در خصوص مسائل مرزی

دو کشور با برخورداری از ۸۹۱ کیلومتر مرز مشترک در سال‌های بعد از انقلاب اقدام به برگزاری نه کمسیون مشترک مرزی نموده و برای ایجاد بازار مشترک مرزی، گشت‌های منظم مرزی، و مبارزه علیه کاروان‌های مواد مخدر به توافق رسیده‌اند.

همکاری دو کشور در زمینه مبارزه با مواد مخدر

پاکستان یکی از تولیدکننده‌های مواد مخدر می‌باشد و همچنین در امر قاچاق آن گرفتار است. در شرق پاکستان کشور هند و در شمال غربی آن افغانستان نیز دارای کشت مواد مخدر می‌باشند. قاچاقچیان مواد مخدر بین دو کشور پاکستان و افغانستان در تردد هستند.

مواد مخدر از طریق بلوچستان پاکستان و افغانستان و از طریق جاده به ایران و اروپا قاچاق می‌شود. این ماده از طریق جاده، راه‌آهن و مسیرهای هوایی به کراچی، اسلام‌آباد و لاهور حمل شده و سپس از طریق هوا و دریا به آفریقا، ترکیه، امریکا و اروپا راه می‌یابد. پس از فروپاشی شوروی و استقلال کشورهای تازه تأسیس آسیای مرکزی، مسیر جدیدی برای قاچاق هروئین ایجاد شده است.

در راستای مبارزه با مواد مخدر در اواخر سال ۱۳۷۲ نشست سه جانبه‌ای بین ایران و پاکستان و نماینده‌ای از بخش مبارزه با مواد مخدر سازمان ملل متحد در تهران برگزار شد.

د- روابط فرهنگی ایران و پاکستان

انقلاب اسلامی ایران به دلیل برخورداری از ماهیتی اسلامی، انقلابی و مردمی یکی از مهم‌ترین رخداد‌های قرن بیستم می‌باشد. دستاورد آن بیداری ملل مسلمان و تأثیر شگرف انقلاب اسلامی ایران بر آرا و اندیشه این مردم است و از برکات این قیام شکوهمند، فراگیر شدن پیام انقلاب اسلامی، ایجاد هویت و تشویق به بازگشت به ریشه‌های اصیل اسلامی بود. تفکر انقلاب اسلامی که برگرفته از سیره سیاسی اسلامی امام (ره) بود در روح و جان مردم مسلمان، به‌ویژه مردم مسلمان پاکستان رسوخ کرده است و ثمره آن تعالی فکری و بیداری آنان می‌باشد. روابط فرهنگی ایران و پاکستان به دلیل مشترکات دینی، تاریخی، نژادی، زبان مشترک و همچنین به دلیل تحت تأثیر قرار گرفتن مردم مسلمان این کشور از انقلاب اسلامی از روند رو به رشد مطلوبی برخوردار بوده است. وجود تشابهات مذکور باعث شکل‌گیری روابط ویژه فرهنگی در روابط دو کشور شده است. ایران و پاکستان در زمینه تبادل دانشجو و استاد و برگزاری جشنواره‌های فرهنگی، دعوت از صاحب‌نظران در زمینه‌های مذهبی، زبان فارسی و برگزاری نمایشگاه‌های مطبوعات موجبات قرابت هر چه بیشتر دو کشور را فراهم نموده است. جمهوری اسلامی ایران در برخی از شهرهای این کشور مانند لاهور، مولتان و اسلام‌آباد خانه فرهنگ تأسیس نموده و روابط نزدیکی را با مردم این کشور برقرار نموده است، به نحوی که پس از شهادت «صادق گنجی» موجی از تأسف و انزجار نسبت به عاملان آن در بین مردم به وجود آمده بود. همچنین تعداد کثیری از مشتاقان و جویندگان علوم حوزوی راهی سرزمین کشور اسلامی ما از جمله شهرهای قم و مشهد شده‌اند. این‌گونه مراودات موجب شده است تا مردم با افکار و اعتقادات انقلاب اسلامی بیشتر آشنا شده و در زمان‌های مختلف احساسات و علائق خود را نسبت به آن نشان داده‌اند از جمله در مراسم سالگرد ارتحال رهبر انقلاب اسلامی حضور مشتاقانه‌ای دارند. نمونه

دیگری از تعلق دینی مردم این کشور را می‌توان در اعتراض مردم مسلمان پاکستان نسبت به «سلمان رشدی» و عمل و قبحانه صهیونیست‌ها در اهانت به ساحت مقدس پیامبر اکرم (ص) نام برد.

روابط فرهنگی ایران و پاکستان در سال ۱۳۷۵ نیز رو به توسعه بوده است که مهم‌ترین آنها برگزاری برنامه‌های متنوع از سوی رایزن فرهنگی ایران در پاکستان به مناسبت جشن‌های استقلال این کشور و همچنین برگزاری برنامه‌های متنوع فرهنگی از سوی مردم پاکستان به مناسبت‌های مختلف به ویژه ایام دهه فجر می‌باشد.

فصل ششم - بررسی عوامل بازدارنده روابط ایران و پاکستان

الف - عامل بازدارنده توسعه روابط دوجانبه

اهرم‌های فشار سازمان‌ها و دسته‌های سیاسی - مذهبی داخلی پاکستان بر دولت این کشور شاید تنها عامل بازدارنده توسعه روابط دوجانبه باشد. عمده‌ترین این گروه‌ها که به شدت مخالف با توسعه روابط فیما بین است، گروه سپاه صحابه است. این گروه عامل ترور مسئول خانه فرهنگ ایران در «لاهور» و «مولتان» است و صراحتاً در محافل مختلف بر ضدیت با ایران پافشاری می‌کند. دبیر کل سپاه صحابه^۱ در ایالات سند پاکستان، در اردیبهشت ۱۳۷۳ ضمن ابراز نگرانی از نزدیک شدن روابط ایران و پاکستان، این رابطه را به ضرر پاکستان دانست.

وی مخالفت خود را با احداث خط لوله گاز ایران به هند از طریق پاکستان ابراز داشت و همچنین نگرانی خود را از وجود خانه‌های فرهنگ ایران در هفت استان این کشور اعلام کرد.

برخی از تحلیل‌گران پاکستانی نیز می‌گویند امریکا سعی دارد با کمک عربستان یک دیوار ایدئولوژیک متخاصم در اطراف ایران بکشد تا انقلاب اسلامی را در درون مزره‌های این کشور محصور کند. در مجموع، آنچه از پاکستان در روابط دوجانبه تصویر شده است کشوری دوست و برادر برای ایران است. مردم این کشور نه تنها گرایش دینی، بلکه گرایش ملی خاصی با ایران دارند.

ب - عامل بازدارنده توسعه روابط چند جانبه

ایران در سطح منطقه‌ای و روابط چند جانبه با پاکستان موانع بیشتری را پیش روی دارد. تأثیر هند در روابط چند جانبه ایران و پاکستان بسیار برجسته‌تر است. می‌توان گفت که کلید جنبه‌های روابط فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و نظامی پاکستان با ایران متأثر از نقش هند در ارتباط فیما بین است. به اعتقاد پاکستانی‌ها هرگونه دخالت یا میانجیگری ایران در موضوع کشمیر که پاکستانی‌ها آن را به منزله رگ «آسورت» کشور خود می‌دانند به علت زیرساخت‌های سیاست خارجی ایران باعث خشنودی هند می‌شود.

ایران با توجه به این که توان بالقوه قدرتمندی در منطقه است، به طور کلی مخالف هرگونه حضور قدرت خارجی در منطقه است و مایل است مسائل منطقه‌ای به دست کشورهای منطقه حل و فصل شود. این در حالی است که پاکستان نه تنها می‌خواهد موضوع کشمیر را با حضور یک کشور بزرگ‌تر حل کند، بلکه سعی دارد که کشمیر را به یک موضوع بین‌المللی تبدیل نماید. طی سفر آقای رفسنجانی رئیس جمهوری به

۱. گروه سپاه صحابه که از سوی عربستان حمایت می‌شود نسبت به امریکا و رژیم صهیونیستی موضع خصمانه ندارد. این گروه شیعه را کافر می‌شمارد.

هند، چند روزنامه پاکستانی به اولویت این کشور هشدار دادند که در ارتباط با ایران با احتیاط بیشتری عمل کند. موانع ایجاد شده توسط پاکستان بر سر راه طرح هفت میلیارد دلاری ایجاد خط لوله گاز ایران بدهند نشان می‌دهد که این کشور در زمینه‌های اقتصادی نیز هرگونه ارتباط ایران با هند را برای خود خطرناک تلقی می‌کند. پاکستان قبلاً با ایران یادداشت تفاهمی امضا و پیشنهاد کرده بود که خط لوله گاز ایران و پاکستان تا هند ادامه یابد.

قبلاً ایران و هند توافقنامه‌ای امضا کرده بودند که به موجب آن قرار شد ایران از طریق یک خط لوله از خاک افغانستان و پاکستان گاز طبیعی به هند صادر کند. به پیشنهاد ایران قرار بود در شهریور ۱۳۷۴ اجلاس سه جانبه‌ای بین تهران، اسلام‌آباد و دهلی تشکیل و در مورد مسیر خط لوله گاز صحبت شود اما پاکستان از شرکت در این اجلاس سه جانبه خودداری کرد.

به رغم توافق‌های قبلی، پاکستان که قرار بود گاز طبیعی خود را از طریق خط لوله ایران و هند دریافت کند حدود یک ماه پس از اجلاس سه جانبه‌ای که انجام نشد وزیر انرژی این کشور در قطر اعلام کرد که کشورش نیز مایل به خرید گاز طبیعی از ایران است اما در عین حال وی گفت که خرید گاز از قطر و ترکمنستان را نیز در دست بررسی دارد.^۱ در جریان سفر آقای رفسنجانی به هند موافقتنامه‌هایی در جهت برقراری خط تجاری این کشور از طریق ایران به آسیای میانه امضا شد که موجب نگرانی مقامات اسلام‌آباد

لایل حمایت امریکا از طالبان آن است که می‌خواهد از کشورهای آسیای میانه استفاده کند. همچنین یکی از اهداف بان آن بود که جاده کویته - قندهار را از طریق ترکمنستان به

حدود زیادی این موضوع را تأیید می‌کند. به ویژه این که دو ندر «گوادر» در نزدیکی خاک ایران به یکی از شیخ‌نشین‌های طریق کویته در پاکستان و قندهار و هرات در افغانستان به برای امریکا منافع بزرگی را در ارتباط با مقابله احتمالی با

ن اگر چه در سطح دو جاتبه و منطقه‌ای، در مورد افغانستان به خود در قبال افغانستان، علیه ایران موضع‌گیری نموده است.

می‌تواند عرصه جدیدی برای دستیابی امریکا به آسیای مرکزی شیخ‌نشین‌های جنوب خلیج فارس قرار گرفته است در فاصله ارد. این همان منطقه‌ای است که پاکستان جهت استفاده‌های ت و یک راه ارتباطی با آسیای میانه در اختیار امریکا قرار داده ن در سطح منطقه‌ای همسویی این کشور با عربستان و امریکا

به لحاظ اقتصادی در تنگنا قرار دهد و یکی از د افغانستان به جای ایران به عنوان راه بازرگانی به امریکا و پاکستان در به وجود آوردن گروه طالب آسیای میانه متصل نمایند.

تمرکز اهداف نظامی طالبان در افغانستان تا سال قبل افشای واگذاری بخشی از زمین‌های به جنوب خلیج فارس نشان داد این راه می‌تواند از ترکمنستان متصل شود. چنین جاده‌ای می‌تواند روسیه نیز به همراه داشته باشد.

شواهد موجود حاکی از آن است که پاکستان رایزنی پنهانی با ایران می‌پردازد اما در مواضع در صورت تجزیه افغانستان، منطقه «گوادر» می‌باشد. زمین‌های منطقه گوادر که در اختیار شیخ‌نشین‌های از پایگاه دریایی ایران در چابهار قرار د استراتژیک و از جمله داشتن یک انبار تسلیحات است. از جمله دیگر عوامل این حرکت پاکستان

۱. در همین زمان خبرگزاری فرانسه اعلام کرد که پاکستان به دلیل

تحریم امریکا نمی‌تواند با ایران قرار داد خرید گاز منعقد نماید.

برای دستیابی به بازارهای آسیای میانه است.

نکته قابل توجه این که، راه‌های اصلی بازارهای آسیای میانه از ایران یا از اروپا می‌گذرد و چون که این دو مسیر راه اصلی دست‌یابی به آسیای میانه می‌باشد، لذا دو کشور ایران و روسیه مانعی برای امریکا خواهند بود. راه دیگر بازارهای آسیای میانه بر اساس منافع پاکستان از شهرهای قندهار، هرات و عشق‌آباد می‌گذرد. نقطه دیگر واگرایی منافع ایران و پاکستان پیرامون نقش کشورهای عربی حوزه خلیج فارس و حتی فراتر از آن است. روابط پاکستان با کشورهای عربی از دو جهت دارای ویژگی خاص است. این کشور در صحنه داخلی، بخش عمده‌ای از مشروعیت خود را از چهره اسلامی خود می‌گیرد و مردم پاکستان «اسلامی» و «عربی» بودن را مترادف می‌دانند. دولت‌های حاکم بر اسلام‌آباد از این ویژگی در شرایط مختلف بهره‌برداری کرده‌اند. به علاوه از این طریق در صحنه جهانی نیز پاکستان نه تنها مشمول کمک‌های اعراب قرار می‌گیرد بلکه راه‌جدیدی برای حفظ و تقویت ارتباط با امریکا تدارک می‌بیند.^۱

«آصف‌احمد علی» وزیر خارجه اسبق پاکستان در مهرماه سال ۱۳۷۴ اعلام کرد که کشورش با دو شرط رژیم صهیونیستی را به رسمیت می‌شناسد. وی یکی از شروط دولت متبوعش را به رسمیت شناختن این رژیم توسط شورای همکاری خلیج فارس ذکر کرد.

وی همچنین در مصاحبه با روزنامه اردوزبان «نوی وقت» در سال گذشته گفته بود که این موضوع که ایران در ارتباط با شناسایی رژیم صهیونیستی چگونه فکر می‌کند به خود ایران مربوط است و پاکستان به عنوان یک کشور مستقل مجاز به اتخاذ تصمیم برای شناسایی اسرائیل خواهد بود.

ج- عامل بازدارنده توسعه روابط در سطح جهانی

پاکستان در سطح جهانی در برخی زمینه‌ها به عنوان یکی از کشورهای اقماری امریکا عمل می‌کند. این کشور در زمان جنگ سرد و اشغال نظامی افغانستان توسط شوروی، پس از رژیم صهیونیستی و مصر، سومین دریافت‌کننده کمک‌های امریکا بود. سیاستمداران پاکستان با فرهنگ شرقی خاص خود نه تنها از ارتباط دو سویه با ایران و امریکا متضرر نشده‌اند بلکه از این ارتباط در جهت منافع خود بهره می‌گیرند. «بی‌نظیر بوتو» نخست وزیر اسبق این کشور در تیرماه ۱۳۷۴ اعلام کرد که اهمیت استراتژیک پاکستان برای امریکا از جمله ناشی از داشتن روابط دوستانه با ایران است.

رایزنی پاکستان با امریکا در مسائل منطقه‌ای و حتی جهانی از جمله موضوعات آشکار سیاست خارجی این کشور است. از جهتی دیگر پاکستان را می‌توان محرم اسرار امریکا دانست. وجود برخی پایگاه‌های نظامی امریکا در پاکستان، انجام عملیات جاسوسی علیه شوروی از خاک پاکستان و برقراری ارتباطات محرمانه امریکا و چین از جمله مواردی است که منجر برقراری روابط نزدیک امریکا و پاکستان است. ضمناً شواهد موجود حاکی از آن است که پاکستان عامل اصلی در ایجاد طالبان در افغانستان است. حتی این موضوع به تأیید برخی از مسئولان این کشور از جمله ژنرال «اصلان بیگ» رئیس اسبق ستاد مشترک ارتش پاکستان نیز رسیده است. نکته قابل توجه این است که با فاصله ۲۴ روز از دریافت تسلیحات از سوی امریکا توسط پاکستان در ۳۱ اوت ۱۹۹۶ (۹ شهریور ۱۳۷۵) نیروهای طالبان در ۲۶ سپتامبر ۱۹۹۶ (۴ مهر ۱۳۷۵) موفق به تصرف کابل شدند.

۱. به طور مثال خبرگزاری‌ها در دی ماه ۱۳۷۴ گزارش دادند که برخی از شیخ نشین‌های خلیج فارس کلیه هزینه‌های ساخت یک فرودگاه نظامی در پنجاه کیلومتری شهرستان مرزی سراوان ایران را به عهده گرفتند.

پاکستان نه تنها در روابط بین‌المللی خود با ایران به عنوان یک اجراکننده سیاست‌های امریکا عمل می‌کند بلکه بسیاری از فشارهای دو جانبه این کشور متأثر از نفوذ امریکا بر جریان تصمیم‌گیری در اسلام‌آباد است.^۱ و^۲

نتیجه

روابط دو کشور ایران و پاکستان دارای ریشه‌های عمیق تاریخی، مذهبی و علقه‌های فرهنگی می‌باشد. به همین جهت همواره از پاکستان در بعد از انقلاب اسلامی به عنوان یک دوست نام برده می‌شود. با نگاهی به گذشته روابط دو کشور در می‌یابیم که از ابتدای تأسیس پاکستان تا زمان وقوع انقلاب اسلامی در ایران، روابط با روندی عادی و بدون هیچ‌گونه برخوردی ادامه یافته است. تاریخ نیم قرن اخیر نشان داده است که ایران هیچ‌گاه حتی در بدترین شرایط منافع و امنیت ملی پاکستان را به خطر نیفتکنده است. مسئله عمده از زمانی حادث می‌شود که فروپاشی شوروی سابق به وقوع می‌پیوندد. در نتیجه نقش پاکستان در سیاست خارجی منطقه‌ای امریکا پررنگ می‌باشد. پاکستان در این مقطع به دنبال کسب جایگاهی در نظام منطقه‌ای برای خود بود. لذا علی‌رغم این که از گذشته با افغانستان مشکلاتی داشته، مداخله آشکار خود را در امور داخلی این کشور علناً و با حمایت امریکا و عربستان انجام می‌دهد و در این مقطع اولین برخورد و تعارض منافع دو کشور ایران و پاکستان در مورد مسئله افغانستان بروز می‌نماید. اگر چه این مسئله تا حدودی روابط اقتصادی، سیاسی و نظامی دو کشور را تحت‌الشعاع خود قرار داده است، اما یک دید کلی و بررسی سوابق تاریخی مناسبات دو کشور، حاکی از آن است که هر دو کشور به لحاظ ملاحظاتی نظیر منافع و امنیت ملی خود هیچ‌وقت روابط خود را قطع نکرده‌اند. در عین حال باید گفت که در مقاطع زمانی مختلف دارای فراز و نشیب‌های بوده است که این نیز امری طبیعی در روابط دیپلماتیک کشورها محسوب می‌شود. به نظر می‌رسد این گونه مسائل مقطعی نتواند خللی به روابط پنجاه ساله دو کشور وارد نماید زیرا دو کشور در مواقع بحرانی تلاش کرده‌اند تا روابط دو جانبه خود را فدای مسائل منطقه‌ای و جهانی ننموده و به حفظ و استمرار آن مبادرت نمایند.

پاکستان اگر چه از نظر اقتصادی غنی نیست ولی همسایه مسلمان ایران است و از موقعیت ژئوپلیتیکی در منطقه برخوردار می‌باشد که ایران بدین علت نمی‌تواند در روابط خارجی خود نسبت به آن بی‌توجه باشد علاوه بر اینها برخی عوامل دیگر نظیر همکاری در زمینه مبارزه با مواد مخدر، تأمین امنیت مرزها و همکاری‌های منطقه‌ای (مانند اتصال ایران به آسه‌آن) برای ایران بسیار ضروری است و پاکستان می‌تواند در برخی از موارد به عنوان واسطه به نفع ایران عمل نماید.

تأکید بر پیوندهای تاریخی، مذهبی و سیاسی بین دو کشور می‌تواند به عنوان پایه و اساس مستحکمی برای تقویت و گسترش هر چه بیشتر همکاری‌های دو جانبه و چندجانبه مورد توجه قرار گیرد. لذا منافع ملی دو طرف با عنایت به موارد مذکور ایجاب می‌نماید که مشترکات سیاسی-اقتصادی خود را از چارچوب روابط دو جانبه خارج نموده و به سوی مسائل منطقه‌ای و جهانی توسعه دهند. این مهم متضمن

۱. «نگاهی به موانع توسعه روابط ایران و پاکستان»، خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران، ۷۵/۸/۵.
۲. ژنرال «اصلاح بیگ» در اردیبهشت ۱۳۷۴ اعلام کرد که بازده قرارداد همکاری نظامی بین ایران و پاکستان با فشار امریکا لغو شد. رادیو امریکا در تاریخ ۲۹ اردیبهشت ۱۳۷۴ اظهار داشت که قطع همکاری با پاکستان با ایران یکی از عوامل مؤثر در استقبال گرم کلبتون از «می‌نظریوتو» در واشنگتن بود.

عزم و همت مسئولان عالی رتبه سیاسی - نظامی پاکستان و همچنین همسویی احزاب و گروه‌های ذی نفوذ با اراده سیاسی دولتمردان این کشور است تنها در این صورت، که امری عقلانی نیز می‌باشد آینده مناسبات دو کشور سیر صعودی خواهد داشت.

منابع و مأخذ

الف - منابع فارسی

- ۱- گیتاشناسی، ۱۳۷۲.
- ۲- «مروری کلی بر وضعیت همسایگان ایران»، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، دفتر سیاست خارجی امور امنیتی و دفاعی، مهر ۱۳۷۵.
- ۳- «اهمیت روابط ایران و پاکستان»، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، دفتر سیاست خارجی، امور امنیتی و دفاعی، تیر ۱۳۷۴.
- ۴- بابایی علی، «بررسی روابط استراتژیک ایران و پاکستان»، دیدگاه‌ها و تحلیل‌ها، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه، شماره ۱۰۲، تیر و مرداد ۱۳۷۵.
- ۵- روزنامه فرانکفورتر آگمانیه، ۲۶ فوریه ۱۹۹۷.
- ۶- امیری کیومرث، فرهنگ و نظام آموزشی پاکستان، تهران: الهدی، ۱۳۷۲.
- ۷- «نگاهی به اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی پاکستان»، گزارش واحد مرکزی خبر، ۱۳۷۶/۳/۲۵.
- ۸- مقدم شهیندخت، «نگاهی به پاکستان»، تهران، گلشن، ۱۳۵۸.
- ۹- پاکستان؛ سرزمین عاشقان ایران و اسلام، کیهان، ۱۳۷۳/۲/۶.
- ۱۰- بررسی مسائل کشورها؛ پاکستان، تهران، وزرات بازرگانی، ۱۳۶۴.
- ۱۱- گنجی دوست، فرزین نیا، «نگاهی کوتاه به پاکستان»، دیدگاه‌ها و تحلیل‌ها، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت خارجه، شماره‌های ۱۵ و ۱۶.
- ۱۲- بابائی، غلامرضا، فرهنگ روابط بین‌المللی، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت خارجه، ۱۳۷۵.
- ۱۳- «گزارش توجیهی پاکستان» واصله از سفارت ایران در اسلام‌آباد، ۱۳۷۶/۲/۱.
- ۱۴- لانگ روبرت، سرزمین و مردم پاکستان، ترجمه داوود حاتمی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۲.
- ۱۵- فرزین نیا، «نگاهی به مسئله کشمیر»، دیدگاه‌ها و تحلیل‌ها، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت خارجه، شماره ۳۷.
- ۱۶- فرزین نیا، «ترور رهبران روحانی در پاکستان»، دیدگاه‌ها و تحلیل‌ها، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت خارجه، شماره ۳۹.
- ۱۷- گزارش توجیهی پاکستان واصله از سفارت ایران در اسلام‌آباد، ۱۳۷۵/۱۰/۲۶.
- ۱۸- «مشکلات نواز شریف برای احیای وضع نابسامان اقتصادی کشور»، وزارت خارجه، ۱۳۷۶/۱/۲۶.
- ۱۹- «نگاهی به اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی پاکستان»، واحد مرکزی خبر، ۱۳۷۶/۳/۲۵.
- ۲۰- محمدفرد سعیدی، سیاست خارجی پاکستان بعد از سال ۱۹۷۱، پایان‌نامه علوم سیاسی، تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ۱۳۵۹.
- ۲۱- «چشم انداز تحولات سیاسی اخیر پاکستان»، دیدگاه‌ها و تحلیل‌ها، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه، شماره ۱۰۸، (اسفند ۱۳۷۵).
- ۲۲- «روابط استراتژیک ایران و پاکستان»، دیدگاه‌ها و تحلیل‌ها، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه.
- ۲۳- فرزین نیا، «تعلیق کمک آمریکا به پاکستان»، دیدگاه‌ها و تحلیل‌ها، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت خارجه، شماره ۴۴.
- ۲۴- مهرداد ملکی، «تحلیل تاریخی روابط پاکستان و آمریکا (۱۹۷۷ - ۱۹۷۱)»، رساله ارتقای مقام، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت خارجه.

- ۲۵- محمد مسجد جامعی، هند و پاکستان، تهران، ۱۳۶۷.
- ۲۶- عبدالرضا شاه محمدی، «هند و پاکستان در راه حل مشکلات»، ابرار، ۱۳۷۶/۳/۵.
- ۲۷- «هند و پاکستان؛ آب شدن یخ‌های روابط»، اطلاعات، ۱۳۷۶/۱/۲۷.
- ۲۸- «پاکستان و هند در آستانه ورود به بحران»، سلام، سال هفتم، ش ۱۷۴۹، ۱۳۷۶/۳/۳۱.
- ۲۹- سلام، ۱۳۷۶/۳/۳۱.
- ۳۰- جمهوری اسلامی، ۱۳۷۶/۴/۲.
- ۳۱- نگاهی به موانع توسعه روابط ایران و پاکستان، خیرگزاری جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۵/۸/۵.
- ۳۲- «بررسی روابط استراتژیک ایران و پاکستان»، دیدگاه‌ها و تحلیل‌ها، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه.
- ۳۳- محمد فرد سعیدی، سیاست خارجی پاکستان بعد از سال ۱۹۷۱، پایان نامه دوره دکترا، ۱۳۵۹.
- ۳۴- انتخاب استراتژی برای ایران و پاکستان، دیدگاه‌ها و تحلیل‌ها، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت خارجه، شماره ۹۷، ۱۳۷۴.
- ۳۵- «روابط ایران و پاکستان در سال ۱۳۷۵»، واحد مرکزی خبر، ۱۳۷۵/۱۲/۲۹.
- ۳۶- «روابط تجاری ایران و پاکستان»، گزارش نمایندگی ایران در اسلام‌آباد، دیدگاه‌ها و تحلیل‌ها، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت خارجه، شماره ۱۵.
- ۳۷- خیرگزاری آلمان، ۱۳۷۶/۲/۲۵.
- ۳۸- ایران و پاکستان، همکاری در آسیای مرکزی، فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، سال دوم، شماره ۴، بهار ۱۳۷۳.

ب- منابع انگلیسی

- Asef Ethnicity National Identity and praetorianism the case of Pakistan, Asian Survey, March 1975.
Hussain.
- Kalim Siddiqui, The Sources of Pakistan Foreign Policy, Asian Survey, January 1969.
- S.M.Burke, Pakistan's Foreign Policy, An Historical Analysis, Oxford, Press London, 1973.
- Publishers, - William J. India, Pakistan and The Great Power, Published for The Council on Foreign
NewYork, 1972. Relations, by Prayer
- SIPRI Year Book 1994, Stockholm, International Peace Research Institute, Sweden, 1994.
- The Military Balance 1994-1995, The International Institute For Strategic Studies, London, 1994.